

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ**

Resim Anasanat Dalı

SÖZSÜZ İLETİŞİMDE EL İMGESİNİN RESİMSEL ÇÖZÜMLENMESİ

Sena YALÇINKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ

Resim Anasanat Dalı

SÖZSÜZ İLETİŞİMDE EL İMGESİNİN RESİMSEL ÇÖZÜMLENMESİ

Sena YALÇINKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

SÖZSÜZ İLETİŞİMDE EL İMGESİNİN RESİMSEL ÇÖZÜMLENMESİ

Danışman: Prof., Hasan KIRAN

Yazar: Sena YALÇINKAYA

ÖZ

İnsanoğlu varoluşundan bu yana psikolojik olarak varlığını bildirme ve geri dönüş alma ihtiyacı duymaktadır. Bu ihtiyaç onu iletişim kanallarının kullanıldığı bir sürece yönlendirmektedir. Bu süreçte güdüsel tepkilerden yola çıkarak süreçlerin en doğal ve bilinçsizce yapılanı; ‘beden dili’ insanların iletişim kurmasında araç haline gelmiştir. Beden dili hareketleri kişinin yalnızca sözlü iletişimini desteklemenin yanında aynı zamanda sözsüz iletişim kurulmasını da destekleyen önemli araçlardan biridir. Bu bedensel ifade araçları arasında eller, sözsüz iletişimi oldukça güçlü kılmakta ve kalıcı olmasını sağlamaktadır. İnsanoğlu doğumundan hatta anne karnında var olmaya başladığından itibaren elleri ile kendisini ifade etmenin yollarını bulmuştur.

Sanat tarihinde geçmişten günümüze birçok sanatçı ellerin ifade gücünden yararlanmışlardır. Eller yaratma kavramının başrolü olmasının yanı sıra, imge olarakta bu sürecin bir parçası olmuştur ve olmaya devam edecektir. Bu sürecin gerek yorumlama, gerek bir parçası olabilme çabası araştırmaların konusu olmuştur. El imgesinin ifade gücü örneklerle yorumlamaya çalışılmış, bu sürecin sanatçının çalışmalarına ışık tutma etkisine değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İletişim, beden dili, yaratma, varoluş, sanat tarihi.

PICTORIAL ANALYSIS OF HAND IMAGE IN NONVERBAL COMMUNICATION

Supervisor: Prof. Hasan KIRAN

Author: Sena YALCINKAYA

ABSTRACT

Humankind has been need of psychologically reports to existence and getting feedback since it 's existence. That needs direct them to a process which using to communication channels. In this process, the most natural and unconsciously done processes are based on motivational reactions; body language, has been a tool for communication. Body language acts are one of the important tools that support not only verbal communication but also non-verbal communication. In these body expressions tools, hands are quitely strong to make non-verbal communication and make it permanent. Humankind has found way to express themselves with their hands since they birth and even they began to exist in venter.

In the art history, from past to these days, many artist has benefit than their hands expression power. In addition to being the leading role of the concept of creating hands, it has and will continue to be a part of this process as an image. Many researchs are contenting this case both interpretation and the effort to be a part of this process. The power of expression of the hand image is tried to be interpreted with examples and the effect of this process on the work of the artist is highlighted.

Keywords: Communication, body language, create, existence, art history

TEŞEKKÜR

Tez alıőmamı hazırlarken bana her konuda destek olan ve katkılarını esirgemeyen değerli tez danıőmanım Prof. Hasan Kıran' a sonsuz teőekkürler...

Sevgili annem ve babama bu surete fikirlerini, manevi desteklerini ve daha birok duyguyu esirgemedен yanımda oldukları iin sonsuz teőekkürler...

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

ÖZ	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER DİZİNİ.....	iv
GÖRSEL DİZİNİ.....	v
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: SÖZSÜZ İLETİŞİM.....	3
1.1.İletişim.....	3
1.2.Sözsüz İletişimin Tanımı.....	5
1.3.Sözsüz İletişimin Özellikleri, Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	6
1.4.Sözsüz İletişim ve İnsan Bedeni.....	9
1.4.1.Yüz İfadesi (Mimikler).....	11
1.4.2. Jestler.....	12
1.5.Sözsüz İletişim Hareketlerinin Anlamlandırılması.....	14
2.BÖLÜM: İNSAN BEDENİNDE ELİN YERİ VE ÖNEMİ.....	16
2.1.Elin Evrimi.....	16
2.2.Elin Hareket Yeteneği.....	18
3.BÖLÜM: SÖZSÜZ İLETİŞİMDE EL İMGESİNİN KULLANIMI VE SANATÇILAR TARAFINDAN YORUMLANMASI.....	19
4.BÖLÜM: UYGULAMA ÇALIŞMALARI.....	46
SONUÇ.....	60
KAYNAKLAR.....	62
ETİK BEYANI.....	66
YÜKSEK LİSANS TEZİ ORJİNALLİK RAPORU	67
MASTER' S THESIS ORIGINALITY REPORT	68
YAYINLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	69

GÖRSEL DİZİNİ

Görsel 1. Paul Ekman' ın Kültürlerarası Çalışmalarda Kullandığı 6 Temel Yüz İfadesini İçeren Fotoğraflar, 1980	11
Görsel 2. Andrea de Jorio' nun Çizdiği Napolitan Jestler, 1932	13
Görsel 3. İnsanın Evrimi	17
Görsel 4. Elin Evrimi	17
Görsel 5. Serra da Capivara Ulusal Parkı Duvar Resmi.....	19
Görsel 6. Cueva de Las Manos	20
Görsel 7. Çatalhöyükten Mağara Resimleri.....	21
Görsel 8. Hamsa, Tropenmuseum	22
Görsel 9. Sanatçı Bilinmiyor, Seated Buddha from Gandhara, M.S. 2.- 3.....	23
Görsel 10. Jochö, Amida Buddha, 1053	24
Görsel 11. Sanatçı Bilinmiyor, Marcus Aurelius' un Atlı Heykeli, M.S. 164-166	25
Görsel 12. Sanatçı Bilinmiyor, Pantokrator İsa, 1180-1190	26
Görsel 13. Caravaggio, İsa' nın Mezara Konuluşu, 1603-1610	27
Görsel 14. Albrecht Dürer, Praying Hands, 1058	28
Görsel 15. Michelangelo, Adem' in Yaratılışı, 1508-1512	29
Görsel 16. Michelangelo, Adem' in Yaratılışı. Detay, 1508-1512	29
Görsel 17. Hitler Selamı	30
Görsel 18. Adolf Hitler' in Jest-Mimik Provası Örnekleri	31
Görsel 19. Göğe Uzanan Sıkılı Yumruk Örneği	32
Görsel 20. Winston Churchill' in Zafer İşareti	33
Görsel 21. Leonardo Da Vinci, Mona Lisa, 1513-1506	34
Görsel 22. Leonardo Da Vinci, Mona Lisa – Detay 1513-1506	35
Görsel 23. Pablo Picasso, Guernica, 1937	36
Görsel 24. Pablo Picasso, Guernica – Detay , 1937	36
Görsel 25. Pablo Picasso, Guernica – Detay 2, 1937	37
Görsel 26. Ernst Ludwing Kirchner, Sokaktaki İki Kadın, 1914	38
Görsel 27. Käthe Kollwitz, Seed for the Planting Must Not be Ground, 1942	39
Görsel 28. Metin Yurdanur, Eller Heykeli, 1981	40
Görsel 29. Shirin Neshat, Allah' ın Kadınları Serisi, 1994	41
Görsel 30. Shirin Neshat, Allah' ın Kadınları Serisi, 1994	41
Görsel 31. Neşet Günal, Duvar Dibi IV, 1975	42

Görsel 32. Neşe Erdok, Selpakçı Oğlan, 1999	43
Görsel 33. Abidin Dino, El Dizisi-Parmaklar, 1984	44
Görsel 34. Abidin Dino, El Dizisi-Parmaklar, 1984	44
Görsel 35. Abidin Dino, El Dizisi-El, 1984	45
Görsel 36. Abidin Dino, El Dizisi-El, 1984	45
Görsel 37. Sena Yalçınkaya, Yüzey, 2017	46
Görsel 38. Sena Yalçınkaya, Odak I, 2018	47
Görsel 39. Sena Yalçınkaya, Odak II, 2018	48
Görsel 40. Sena Yalçınkaya, Endişe, 2018	49
Görsel 41. Sena Yalçınkaya, Oluş, 2019	50
Görsel 42. Sena Yalçınkaya, Geçirgen, 2019	51
Görsel 43. Sena Yalçınkaya, Yüzleşme, 2019	52
Görsel 44. Sena Yalçınkaya, Zıtlık Etkisi, 2019.....	53
Görsel 45. Sena Yalçınkaya, İsimsiz, 2019	55
Görsel 46. Sena Yalçınkaya, Faize, 2019	56
Görsel 47. Sena Yalçınkaya, İsimsiz, 2019	57
Görsel 48. Sena Yalçınkaya, Bekle, 2019	58

GİRİŞ

“Son bir söz: Dört ayaklı bir yaratık olan atın gözlerine dikkatle baktınız mı hiç? Parmaksız bacaklarının küt uçları, ne verecek, ne de bir şey alacak durumda, böylece at ne resim yapabilir, ne de okşayabilir. Gözlerinin sonsuz kederi işte bu yüzden (Dino, Eller, 2013, s.56).

Sözsüz iletişimde el imgesinin kullanımı araştırmaların odak noktası olmuştur. Zihnin sessizce düşündüklerini, beden yüksek sesle bizlere söylemektedir. Bilinçsiz yapılan el hareketleri güdülerin görsel belirtileridir. Jestlerin oluşumunu sağlayan durum ve sebeplerin bilinmesi gerektiği gibi; dikkat, gözlem ve araştırmalar sonucunda insanın kendisini sözsüz iletişim konusunda ciddi olarak yetiştirmesi mümkündür.

Eller konusu sadece beden dilini yansıtmakta usta birer araç olduğu için değil, insanın evrimleşme sürecinin ilk adımlarından biri sayıldığı içinde büyük bir önem taşımaktadır. “Sözsüz İletişimde El İmgesinin Resimsel Çözümlemesi” adlı bu çalışmada insanlar arasında çok güçlü bir iletişim ve bedensel ifade aracı olan ellerin sözsüz iletişimle hayatımıza girişi ve her anında nasıl yer aldığı, anlam ve ifade olanakları, sanat tarihinde geçmişten günümüze sanatçılar tarafından içerik ve işleniş biçimlerinin incelenmesi ve yorumlanması amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, birinci bölüm ile öncelikle genel kapsamıyla iletişimin tanımına değinilerek insanoğlunun iletişim kanallarına başvurma sebepleri araştırılmıştır. Her türlü iletişim insanın kişisel ihtiyaçlarından doğan bir süreçtir. Kendimizi ifade edebilmemizi sağlayan iletişim kanallarından en karmaşık yapıya sahip olan sözsüz iletişim ile ilgili temel kavramlar, özellikleri, kapsam ve sınırlılıkları, insanlar arası ilişkilerde sözsüz iletişim biçimleri, anlamları ve bunu sağlayan unsurların beden dilindeki yansımaları incelenmiştir. İnsanoğlu ilişkilerinde iletme istediği mesajını yönlendirebilmek, vurgulayabilmek veya sağlıklı iletişim kurabilmek için bazı sözsüz iletişim ipuçları sunulmaktadır. Bu ipuçlarının doğru değerlendirilmesini etkileyecek faktörler araştırmanın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. İnsanlığın gelişim süreci incelendiğinde sözsüz iletişimin güdüsel ve sonradan öğrenilebilen yöntemleri olduğu kanıtlanmıştır. İnsanın her şeyi kontrol edebilme isteğiyle durumlar karşısında kelimeleri kontrol edebilirken, beden dili konusunda genelde bu hâkim olma durumu mümkün değildir.

İkinci bölümde, ellerin beden dilinde yer almasının sebepleri araştırılmış, bu araştırmalar bizi insanoğunun evriminde elin kullanım sebeplerine yönlendirmiştir. Ellerin evrimleşme süreci insanoğunun iki ayaklı olmasını ve ellerini kullanarak hayatta kalabilmek için araçlar üretmesine olanak sağlamıştır. Evrim sürecinde elin rolü ile edindiği hareket yeteneği araştırılmıştır.

Üçüncü bölümde, ellerin beden dilinde ifade aracı olarak kullanılmasının sebepleri araştırılmıştır. Ellerin bu ifade gücünden yararlanan sanatçılar ve eserleri incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bazen sembol olarak ‘Hamsa’ formunda, bazen duyguların dışavurumu olarak Albrecht Dürer’in ‘Praying Hands’ eserinde izlendiği üzere sanatçıların el imgesini kullanım biçimleri dönemlerine ve tekniklerine uygun olarak incelenmiş ve yorumlanmıştır.

İncelenen örneklerin ışığında, sözsüz iletişimde beden dili hareketleri gözlemlenerek el imgesi çeşitli formlarda ağaç baskı ve tuval üzerine yağlı boya teknikleri ile yorumlanmış, her iki teknikte de anlatım dilinin gücü desteklenmiştir. Tezin yazılı ve görsel kısımları oluşturulurken yapılan araştırmalarda; çeşitli kaynaklar ve sanatçıların yorumları, birçok yazar ve düşünürlerin fikirlerine yer verilerek konu desteklenmiştir.

Sanatçı edindiği deneyimler ışığında, sözsüz iletişim konusunda kendi iç yolculuğunda, beden hareketlerinin sebeplerinin hangi deneyimlere dayandığını inceleme fırsatı bulmuştur. Bu incelemeler onu toplum içerisinde uygulanan beden hareketlerini, özellikle eller ile yapılanları değerlendirme isteğine itmiştir. Abidin Dino ile yolları keşişen sanatçı, onun düşünce yapısından ve eserlerinden etkilenmiş, bu etkilenme halini resimlerine yansımalarını sağlamıştır.

Abidin Dino’ nun eller kitabında bahsettiği etkileyici dizelerde olduğu gibi;

“İz bırakmak. Bundan başka nedir ki resim yapma dürtüsü? Her şey ellerle başladı, ellerle bitecek.”

BÖLÜM 1: SÖZSÜZ İLETİŞİM

Sözsüz iletişim kabaca duygu ve düşünceleri ifade etmede kullanılan kelimelerin dışında kalan her türlü sözsüz dışavurumdur.

Sözsüz iletişim konusunda bilim dünyasında yapılan birçok bilimsel araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmaların hemen hemen tamamı insanların sosyal yaşamını daha anlaşılabilir ve pratik hale getirebilmek için yapılmaktadır.

Sözsüz iletişim yani bir diğer tanımıyla beden dilini anlamının ve yorumlamanın asıl amacı insanlar arasındaki iletişimin yönetilmesidir. Karşılıklı iletişimin sağlıklı olabilmesi sözsüz iletişimin başarısıyla doğru orantılıdır. Sözsüz iletişim kültürlerarası değişkenlik gösteren bir olgudur. Belirli hareketlerin aynı anlamları çağrıştırıyor olması kişiden kişiye, durumdan duruma hatta kişinin sosyo-ekonomik statüsüne göre değişkenlik gösterebilir. Renkler, mekân kullanımı, giyim-kuşam, takılar ve daha birçok konu sözsüz iletişimin alt dalları arasına girmektedir. Sözsüz iletişim konusunda profesyonel yorum yapabilmek için genel yargılardan kaçınmak, bilgi birikimi ve yoğun bir gözlem becerisine sahip olabilmek gerekir.

Bir adamın tırnaklarına, paltosunun yakasına, botlarına, pantolonunun paçalarına, başparmağındaki mürekkep izine, gömleğinin manşetlerine, yüzündeki gülümsemeye, kaşlarını kaldırış biçimine vb. baktığımızda, bunların her birinin bu kişi ve neler yaptığı hakkında birer ipucu olduğunu görürüz. Tüm bunları bir bütün olarak, dikkatle gözlemlediğimizde ise, çözülmesi imkânsız hiçbir olay kalmaz (Kwall Gamble ve Gamble, 1990, s.102).

Sözsüz iletişim kavramını incelemeye başlamadan önce daha da genel kapsamıyla iletişim konusuna değinmek doğru olacaktır.

1.1 İletişim

İnsanoğlu varoluşundan bu yana psikolojik olarak varlığını bildirme, kabul ettirme ve bunun geri dönüşünü almaya ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç onu sözlü, sözsüz ve yazılı iletişim gibi çeşitli yollara sürüklemiştir. Her türlü iletişim insanın psikolojik ihtiyacından kaynaklanan işbirliğine dayalı bir girişim olmuştur. Toplum içerisinde yaşayan insanın kendisini ve çevresini daha iyi tanımasının ve başkaları ile uyumlu ilişkiler geliştirip birlikte yaşayabilmelerinin temelinde iletişim kavramı yatmaktadır. Başlarda el- kol hareketleriyle,

mağaralara çizdikleri simgesel resimlerle, ateş yakarak, duman çıkararak vb. yollarla iletişim kurulurken, günümüze kadar teknolojinin gelişimine paralel olarak iletişimde gelişmeler yaşanmıştır. Bir toplumun meydana gelmesinde ve ilerlemesinde son derece önem taşıyan iletişime verilen değer zamanla artmıştır.

İletişim kavramının farklı kültürlerdeki karşılığına kısaca bakacak olursak; İngilizce’ de karşılığı ‘communication’ olan ‘iletişim, haberleşme, bildirişim’, Latince’ de ise ‘communis’ yani ‘ortak’ kelimesinden türemektedir. Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre ise; ‘Duygu, düşünce, haber veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başka kişilere veya merkezlere iletilmesi, aktarılması, bildirişim, haberleşme, kominikasyon’ (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, Erişim Tarihi: 11.10.2019, <https://bit.ly/35jD4RX>) olarak yazılmıştır.

“Theodorson’ a göre iletişim; bilgi, düşünce, tutum ve davranışların bir birey ya da grup tarafından diğer bir birey ya da gruba semboller aracılığıyla aktarılmasıdır (Gönenç, 2007, s.90))”. İletişim; çeşitli iletişim araçlarının kullanımı sonucunda bireyleri ve toplumu etkileyip hareketlendirerek, şekillendirip yönlendirerek somut bir güce dönüşmektedir. “Kısaca iletişim, etkileme, bilgilendirme, yönlendirme niteliği ile bireyin, toplumun, fiziksel, düşünsel ve ruhsal tepkilerini belirlemede etkin olan itici bir güçtür (s.91)”.

İki insan birbirinin farkına vardığı an itibariyle iletişim başlar: söyledikleri – söylemedikleri, yaptıkları – yapmadıkları her şey bir bilgi gönderme sürecidir. Sağlıklı toplumlar yaratmanın en önemli aracı ve yöntemi iletişimdir. İletişim kuramayan toplumlar yeniliklere, çağdaşlığa kapalı ve kendi içine dönük, yorum yapma ve düşündüğünü ifade etme gücünden mahrum ve küresel yaşama uyum sağlayamayan çekingen insanlardan oluşur. İnsan kendiyi özdeşleşen iletişim kavramını önce çözümleyerek, sonrasında geliştirerek ve kullanarak yalnızlıktan ve cahillikten kurtulmanın yollarını bulmuştur.

İletişim her ne kadar insanla özdeşleşmiş bir kavram olsa da yalnızca insanlara özgü olduğunu düşünmek yanlıştır. Canlılar içinde yalnızca insan konuşarak, akıllarını ve yeteneklerini kullanarak iletişimi geliştirme özelliğine sahiptir.

İnsan iletişimi denince akla ilk olarak dil gelir ancak, bir birey ya da grup tarafından diğer bir birey ya da grupla ortak bir dilin kullanılmadığı durumlarda işaret ederek ya da vücut dili kullanılarak bilgi, düşünce ve tutumların karşılıklı aktarılması edimi

gerçekleştirilebilir. Dil tamamen kendine özgü bir işleyişe sahiptir. Ancak kökene incek olursak muhtemelen dil öncesi çağlarda yaşamış ilk insanların veya dil öncesi evrelerini yaşayan çocukların iletişim biçimi olan işaret etme ve pantomimden bahsetmek gerekir. Bu jestler son derece doğal ve basittir ancak gerektiği yerlerde güçlü bir etkiyle kullanılabilirler. Kurulan her iletişim olumlu değildir. Birisiyle yumruklaşmak ve sözlü tartışma gerçekleştirmek olumsuz kabul edilen bir iletişim biçimidir.

Sözlü sözsüz tüm diller birer koddur. Bir dili anlamak için o dildeki simge (örneğin sözcük) dağılımını bilmek yetmez, o simgelerin anlam yaratacak biçimde nasıl ilişkilendiklerini de bilmek gerekir. Böylece kod' u, iletiye (anlama) fizik varlık kazandıran simgelerin birbirleriyle ilişkisini ve yapısal anlamı belirleyen kuralların tümü, olarak tanımlayabiliriz. Özetle, kodlar simgelerin içinde örgütlendikleri sistemlerdir (Fiske, 1982, s.91). Bu sistemler bu kodları kullanan, toplumun üyelerince kabul edilmiş ve bilinmesi gereken kurallar tarafından düzenlenirler; bu nedenle de kodlar iletişimin kültürel ve toplumsal boyutunu oluştururlar.

Toplumsal yaşamın uzlaşım ve kurallara dayanan her yönü kodlanmıştır. Örneğin yasalar, görgü kuralları, futbol kuralları davranış kurallarıdır. Anlam kuralları ise simge sistemleridir. İnsanoğlu görsel, işitsel birçok simge sistemlerinden yararlanır. Konuşmada, yazıda, televizyonda, resimde, davranışlarda değişik kodları ya da simge sistemlerini kullanır. Konuşmacı sözcükleri, ressam renkleri ve biçimleri, karikatürist çizimleri, yazar yazılı sözcükleri, balerin beden hareketlerini vermek istediği iletiyi anlamlı kılmak için biçimde kullanmak zorundadır. Kısaca iletiyi verenden/kaynaktan alıcıya ulaşabilmek için aktarma/iletme sürecinde iletişim özel bir biçim alır, buna simgelerin şifrelenmesi de diyebiliriz (Zılhoğlu, 2018, s.103-104).

Sözsüz iletişim iletişimin unsurlarının yalnızca biridir, bütünü değildir. Diğer iletişim unsurları ile birbirini tamamlayarak anlamsal bir bütün oluşturur. "... içinde bulunulan çevresel koşullar, üstlenilen roller, bireyin bilişsel ve duygusal dünyası ve içinde yetiştiği kültür onun hangi iletişim biçimini daha yoğun bir biçimde tercih edeceğini belirler, belirleyemediği durumlarda da izlenebilecek bir yön çizer (Ker, 2015, s.30)". Buradan hareketle iletişim konusunu sözel, sözsüz ve yazılı iletişim olarak üç ana başlık altında incelemek gerekir. Bu üç iletişim biçimi de kendimizi ifade edebilmemize yardımcı olan iletişimsel araçlardır.

1.2 Sözsüz İletişim Tanımı

İletişim kavramı başlı başına karmaşık bir sanat ve beceri olarak görülürken sözsüz iletişim kavramının tanımını yapmak oldukça güçtür. Farklı iletişim uzmanları tarafından farklı bakış açıları çerçevesinden ve farklı dönemlere ait bazı sözsüz iletişim tanımlarından bazılarını incelediğimizde; Buck (1984), "Sözsüz iletişim: insanların zihinlerinden geçenleri anlayabilmek için güvenilir ipuçlarını içeren, tüm kültürlerce 'konuşulan' bir dildir. Farklı kültürlerden gelen insanlar hoşnutluk/hosnutsuzluk, sevmek/sevmemek, gerginlik/rahatlık

ve yüksek statü/düşük statüye ilişkin sözsüz ipuçlarını (doğruluğu tartışılabilir olsa da) fark ederek iletişim kurarlar” diyerek sözsüz iletişimi nesnel bir olgu olmaktan çıkarıp, öznel bir boyuta indirgenmesi gerektiğine değinmiştir.

Sözsüz iletişim en genel yargısıyla sözün yani kelimelerin dışında kalan her türlü hareket, davranış, tepkiler bütünüyle iletişim kurulan kişinin zihninde kendi istediği yönde anlam yaratabilmek için başvurulan bir dışavurumdur. “Kişilerarası iletişimde sözlü iletişimle birlikte etkin olan beden dili, mekân ve zaman özellikleri, renk ve giyim kuşam kodlarını içeren, daha çok ilişkilerin belirlenmesinde ve / veya duyguların dile getirilmesinde rol üstlenen iletişim biçimidir” (Zıllıoğlu ve Yüksel, 1994, s.71).

Antropologlar (arkeologların da katkılarıyla) derin araştırmaları sonucunda mağaralarda yaşayan atalarımızın sesli dil dönemine geçmeden önce hem günlük uygulamalar için hem de din kökenli törenler için son derece uzman görsel kodlar geliştirerek iletişim kurduklarını kanıtlamıştır.

Günümüze kadar her konuda önemli bir yol kat etmiş olsak da hala daha birçok duygumuzu aktarırken bu güdüsel sözsüz iletişim dışavurumlarımızdan yararlanmaktayız.

1.3 Sözsüz İletişimin Özellikleri, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Sözsüz iletişim günlük hayat içerisinde binlerce örneği ile sürekli iç içe olduğumuz, simgesel kodlar içinde sözsüz olarak anlam yaratma ve paylaşmada çoğu kez bilinçsizce ama kaçınılmaz olarak kullandığımız iletişim araçlarımızdan biridir.

Günlük yaşamımızda sözlü iletişimin kullanılmadığı sözsüz iletişim kurularak ya da kurulmak zorunda bırakılarak iletişim halinde olunmayı gerektiren durumlarla karşılaşabilmekteyiz. Zorlu ve tehlikeli durumlarda ise sözsüz iletişimin algılanması daha farklıdır. Böyle ortamlarda insanlar dikkatlerini daha çok toplayarak beden diline odaklanır, daha özenli ve dikkatli davranmaktadırlar. Özel harekât timlerinin operasyonlarda birbirleriyle sözsüz iletişim kurmak durumunda kalması bu duruma örnek olarak gösterilebilir, mağazada olası bir tehlike anında müşterilere yansıtılmadan çözülmeye çalışılan bir durum da yine sözsüz iletişim ile paylaşılabilir ve kimse tedirgin olmadan sorun çözümlenebilir.

Sözsüz iletişim üzerine kesin yargularla konuşmak doğru değildir. Sözsüz iletişim unsurlarının birbirinden kesin çizgilerle ayrılması mümkün olmadığı gibi kesin çizgilerle bir beden veya yüz ifadesinin diğerinden ayrılması da çok zordur. Bütün bu zorluklarına rağmen hayatımızın içinde, hayatımızın ve bedenimizin bir parçası olan sözsüz iletişim becerilerimiz, iletişimdeki başarımızı önemli ölçüde etkilemektedir.

Yapılan bilimsel araştırmalar sözsüz iletişim becerisinin gelişiminin yaş ilerledikçe gelişmekte ve çeşitlendiğini göstermektedir. İlerleyen yaşlarda ortaya çıkan, birden fazla duygunun aynı anda yüzde yansması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Çocukların tepkileri ile gençlerin fiziksel tepkileri arasında da farklılıklar vardır. Bilimsel araştırmalar göstermektedir ki; başarılı insanların, daha az başarılı insanlara oranla sözsüz iletişim becerileri daha çok gelişmiştir (Hortaçsu, 2012, s. 71).

Sözsüz iletişimin kapsam ve sınırlılıkları oldukça geniştir; eğitim, inanç ve hayata bakış açısı da sözsüz iletişimin sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Sözsüz iletişim hayatımızın her aşamasında etkisini sürdürür; bireysel ilişkilerimizden özel hayatımıza, iş hayatımızdan her türlü sosyal ilişkilerimiz sözsüz iletişimle beslenmektedir. Karmaşık bir süreç olmasına rağmen iletişimin en doğal ve en yaygın unsurları arasında yer alır.

Sözsüz iletişimde dikkat etmemiz gereken bir nokta da cinsiyet faktörüdür. Araştırmalar kadınların sözsüz duyarlılığı fark etmede ve göndermede erkeklerden daha yetenekli olduğunu açıklamaktadır. “Buradan çıkan sonuç; beden hareketleri değerlendirilirken, o hareketi erkek tarafından mı kadın tarafından mı yapıldığının bilinerek ona göre davranılması, iletişim kopukluklarını engelleyebileceği gibi sağlıklı iletişim kurulmasını da sağlar (Yalçın-Adiller, 2018, s.233)”.

Kadınlar, başkalarıyla etkileşim halindeyken; dokunma, göz teması, gülümseme ve sürekli bakış gibi beden dili hareketlerini daha çok kullanmaya yatkınlardır.

Bireysel gelişimin etkisi sözsüz iletişim becerilerinin kapsam ve sınırlılıkları içerisinde, sözsüz iletişimin geliştirilebilir ve öğrenilebilir olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Konuşma yeteneğinin eğitim yoluyla geliştirildiği gibi beden dili de doğuştan getirdiğimiz bir yetenek ve içgüdüler olarak eğitilebilir ve geliştirilebilir. Ancak sözsüz iletişim becerisinin bireysel kapasitemizle sınırlı olduğunu unutmamak gerekir.

Sözsüz iletişim ile ilgili bilgilenme ve eğitim alma, bizim çok yüksek düzeyde sözsüz iletişim becerisi kazanacağımız anlamına gelmez. Sözsüz iletişimi öğrenmek her bireyin çevreyi algılayışını, olaylara bakışını ve buna bağlı olarak tepkilerini doğru sezinlemek, buna uygun bir geri dönüşle sağlıklı bir iletişim kurabilmek demektir.

“Beden dili büyük ölçüde bireye özgüdür. Genetik olarak da kazanılan bir takım bedensel hareketler bireyin kişilik özelliklerine göre biçimlenerek onun kişiliği ile bütünleşir (Güngör, 2011, s.79)”. Sözsüz iletişimin oluşumunda çevresel ve sosyal faktörler etkilidir.

Genetik ve bio-psikolojik yapımız sözsüz iletişim becerimizi oluşturur ve farkında olmaksızın geliştirir. Aileden gelen genetik özelliklerimizin bedenimiz üzerindeki etkisi konusunda birbirine yakın fakat birbirinden farklı oranlar verilmektedir. Ancak genetik özelliklerimizin toplam becerilerimize etkisinin %30 civarında olduğu kabul edilmektedir. Her insanın kendi nörolojik ve bio-psikolojik yapısına bağlı olarak sözsüz iletişim becerisine sahip olduğu ve bu becerinin de diğer insanlardan farklı olduğu bilinmektedir (Yalçın – Adiller, 2018, s.239).

Giyim, kuşam ve aksesuarlar hatta bunlarda kullanılan renklerde yine sözsüz iletişimle ilişki içerisindedir. Kılık kıyafetin temiz ve iyi görümlü olması sosyal statümüzü ortaya koyarak karşı taraf üzerinde bir etki kurar. Günlük hayatta karşıdaki insanı etkilemek, yeri geldiğinde sosyal statü olarak baskı kurmak için kılık kıyafete önem gösterilmektedir. Marka eşyalar kullanmanın karşı tarafı etkilemek adına statü belirlediği ve günümüz sosyal yaşamında bir baskı haline geldiği yapılan araştırmalarda bir sorun olarak açıkça görülmeye başlanmıştır.

İnsana dair sözsüz iletişimlerden bahsederken insan ve renk psikolojisi arasında ilişkiden de bahsetmek gerekir. Bir kişinin giydiği, tercih ettiği renkler, renklere duyduğu sempati veya antipatinin kişinin psikolojik yapısıyla ilgili ipuçları verdiği çeşitli araştırmalar tarafından defalarca kanıtlanmıştır. Renklerinde diğer sözsüz iletişim sınırlılıkları gibi kişinin yaşı, eğitim durumu ve bulunduğu ortama bağlı olarak değişebildiğini bilmek gerekir. Çocukluğumuzda bir oyuncaktan etkilenerek sevdiğimiz renkler yaşımız ilerlediğinde, belki de renklerin etkilerini öğrendiğimizde, kültürümüz ve deneyimlerimizle değişmiş olması mümkündür.

Renkler kişiler üzerinde enerji olarak algı yanılması sağlayabilir. Üç ana rengin çağrıştırdığı duygular üzerine yorum yapmak gerekirse araştırmalar ve genel birçok yargıların kırmızı renk için aşk, öfke, tehlike, sıcaklık ve ateş gibi terimlerle ifade edildiğini

göstermektedir. Mavi renk için deniz, sonsuzluk, huzur, sakinlik gibi ifadeler kullanılırken, sarı renk için neşe, eğlence, sıcaklık gibi terimler kullanılır. Renklerin tüm tonlarıyla ilgili veriler bulunmadığı için renkler ve tonlarının yarattığı duyguları genelleştirmek mümkün değildir.

Renkler günlük yaşamımızda içinde bulunulan durumu betimlemek içinde kullanılmaktadır. Bu durumda ülkeden ülkeye, durumdan duruma ve içinde bulunulan mekâna göre değişkenlik gösterebilir. Örneğin siyah renk cenazelerde yas duygusunu aktarmak için kullanılırken, sosyal hayatta resmi yerlerde giyilen siyah renk kıyafetler saygınlık olarak algılanabilir. Beyaz renkte aynı siyah renkte olduğu gibi olumlu ve olumsuz sayısız anlamı içerisinde barındırır. Hijyen ve temizlik simgesi olarak nitelendirilen beyaz renk, ölüm anında beyaz kefen, solma, solgunluk gibi üzüntüyü ifade etmek içinde kullanılabilir.

1.4 Sözsüz İletişim ve İnsan Bedeni

“Yalanın hayati bir şart olduğunu itiraf etmek, tehlikeli bir biçimde geleneksel değerlendirmelere karşı durmak anlamına gelir. Buna cesaret eden bir felsefe, iyi ve kötüyü aşmış demektir.”
Nietzsche - Par delà le bien et le mal (İyi ile Kötünün Ötesinde)

İnsanların karşılıklı olarak ilk anlaşma aracı ve ilk iletişim dili beden dili olmuştur. İletişim kurmak insanın doğasında vardır. İnsan beyninin doğup gelişmesi, plan yapabilme yeteneği diğer insanlarla aynı payda da birleşmesi tamamen işbirliğine dayalı bir süreçtir.

İnsan bedeninin iletişim yönü ile ilgili bilimsel yaklaşımların ilki olarak Charles Darwin' in *İnsan ve Hayvanda Duyguların İfadesi* (1872) adlı yapıtı sayılır. Darwin' in biyoloji alanında açtığı yolu, yüzyılımızda alanlarındaki kuramsal ve yöntembilimsel gelişmelere bağlı olarak psikologlar, sosyal-psikologlar, toplumbilimciler, antropologlar izlemiş ve bu konuda güvenilir bir bilgi birikimini sağlamışlardır. Böylece, ses tonu, ses tonundaki yükselme ve alçalmalar gibi dil ötesi (paralanguage) öğelerin, yüz ifadesi ve beden hareketlerinin (kinesics) ve bedenin mekândaki konumunun (proxemics) iletişim açısından önemi ve özellikleri belirlenmiştir (Zıllıoğlu, 2018, s.167).

İnsanlığın gelişim süreci incelendiğinde bazı jest ve mimiklerin doğuştan insanların beden dili dağarcıklarında bulunduğu gözlemlenmiştir. Örneğin: mutluluk, üzüntü gibi iki temel yüz ifadesi dünyanın neresine giderseniz gidin aynı mimiklerle ifade edilir. Bir başka örneğe baktığımızda yeni doğanların doğum anından itibaren verdikleri içgüdüsel tepki olan emme davranışdır. İlk başlarda anne sütü emilmesi olarak görülen bu davranış ileriki

dönemlerde parmak emmek, tırnak yemek gibi dışavurumlara dönüşür. Bunun yanında doğuştan bilinen hareketlerin dışında, zamanla bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde kişinin kendisini keşfetmesi, bilinçsiz bir şekilde taklit ederek veya isteyerek öğrenmesi ve üzerinde çalışarak öğrenme gibi durumlarla sonradan beden dili repertuvarımıza katılan birçok beden dili dışavurumları vardır.

Beden dili toplumsal ve kültürel anlatım biçimi olduğu gibi aynı zamanda bireysel bir etkinlik olup kişiliğe yansıma özelliğine sahiptir. Farkında olmadan yapılan beden dili ifadeleri kişinin hislerini ve düşüncelerini açıklamaktadır. Beden dili (kinezik) kanalları jestler ve mimiklerden oluşmaktadır. Yüz kaslarının bir anlam ifade eden ya da bir anlam yaratmak için kullanımı yüz ifadesini yani mimikleri; bedeninin tümünün kullanımı ise jestleri oluşturur. İnsan kültürel ve toplumsal bir varlık olduğu için kullandığı jest ve mimikler de kültürelidir. Bu davranışlar toplumsallaşma sürecinde öğrenilir, biçimlendirilir ve yansıtılırlar. Bundan dolayı her kültürün, kendi alt kültürlerinin çoğunluğuna göre zenginleşmiş ve manipülasyona uğramış jest-mimik dağarcığı vardır.

Birtakım jest ve mimikler, kimi ortamlarda kimi insanlar tarafından onaylanmayacağından dolayı beden dili hareketlerinin sık sık ve abartılı bir şekilde kullanılıp kullanılmaması da toplumsal duruşla ve rollerle yakından ilgilidir. “Bir başbakanın evi dışında her yerde, bir öğretmenin sınıfta, konumlarına ve rollerine uygun davranışlar göstermeleri beklenir. Çünkü jest ve mimikleri belirleyen davranış kuralları vardır. Bu bağlamda onların da tabakalaşmış oldukları söylenebilir (Calbris ve Porcher 1989, s.26-27)”. Belli davranışlar kişinin toplumsal konumu ve toplumsal kimliği hakkında bilgi verici olabilir. Her ne kadar insanlar olduklarından farklı birisi gibi görünmeye çalışarak bazı yüz ifadeleri ve jestleri taklit etmeye çalışsalar da toplumsal kimliklerini gizlemekte başarısız olurlar.

İnsan günlük hayatı boyunca farkında olmadan beden dilini kullanmaktadır. Fakat sözcükleri kontrol edebildiği gibi bedenini kontrol edemez. Olaylar yahut durumlar karşısında tepkilerimizi kelimeler ile gizlemek mümkündür ancak bedenimiz ile gizlemek genelde mümkün değildir. Sözsüz iletişimin anlaşılmasındaki esas mesajın bütünlüğünün anlaşılmasıdır. Hiçbir jest veya mimik tek başına doğru mesaj vermez. Bu nedenle sözsüz iletişimi tek bir açıdan değerlendirmek doğru olmayacaktır.

1.4.1 Yüz İfadesi (Mimikler)

İnsan yüzü oldukça zengin anlamlar yaratmaktadır. İnsanların ilişkilerinde görsel mesajı iletmede başvurdukları en temel yollardan biri yüz hareketleridir. Konuşurken kişilerin genelde yüz yüze bakarak iletişim kurması, yüz ifadelerinin iletişimdeki önemini vurgulamaktadır. Yüz kaslarının hareketi, kasılıp, gevşemeleri, başka bir deyişle yüz kaslarının anlatım amaçlı kullanılmasının genel adı ile mimikler olarak tanımlanır.

Yüz hareketleri genelde niyet edilerek ya da niyet edilmeyerek yapılırlar. Niyet edilerek yapılan yüz hareketlerine başın aşağı yukarı sallanarak evet, kaşın yukarıya kaldırarak hayır denmesi gibi örnekler verilebilir. Niyet edilmeyerek yapılan yüz ifadelerine ise duyarlı ifade adı verilir. Kişilerin yüzünde beliren ani şaşkınlık, tikslenme, korku gibi ifadeler niyet edilmeden yapıldıkları için kişilerarası iletişimde önemli bir yere sahiptir.

Anlatım, jest ve mimikleri; özellikle yüz ifadelerinde gözlenebilen, biyo-psikolojik kökenli temel duyguları dile getiren hareketlerdir. Konuyla ilgili 1960' lı yıllardan başlayarak günümüze kadar süregelen, uzun soluklu araştırmaları ile tanınan Paul Ekman, çalışmalarında temel duygular olarak nitelendirdiği; mutluluk, korku, öfke, şaşkınlık, üzüntü ve tiksinti duyguları ile ilgili mimiklerin kökenleri bakımından evrensel olduğunu; (diğer bir deyişle bütün insanlarda doğuştan ortak olduklarını) ancak, toplumsallaşma sürecinde kültüre göre biçimlenerek yorumlanırken olumlu ve olumsuz gibi ya da daha çok kullanımı desteklenmesi ya da kullanımının onaylanmaması gibi) ve zenginleşerek bir ölçüde farklılaştıklarını ortaya koymuştur (Ker 2015, s.59-60).

Görsel 1. Paul Ekman' ın Kültürlerarası Çalışmalarda Kullandığı 6 Temel Yüz İfadesini İçeren Fotoğraflar (1980) (Erişim Tarihi: 11.05.2019 <https://bit.ly/2tuI1tR>).

Paul Ekman' ın ABD' de başlayıp Arjantin, Almanya, Borneo, Yunanistan, Brezilya, İtalya, Sumatra, Japonya, Hong Kong, İskoçya, Türkiye, Yeni Gine ve Şili' de sürdürdüğü 'Emotion in the Human Face' isimli kitabında yer alan çalışmaları bilimsel, uzun soluklu ve geniş tabanlı olması nedeniyle yüz ifadeleri atlası görevi görmektedir (Görsel 1).

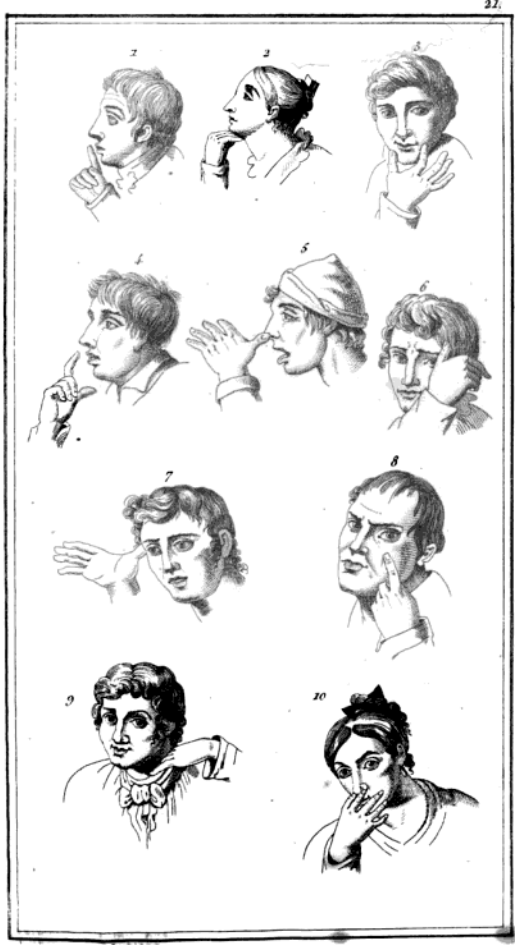
1.4.2 Jestler

Sözsüz iletişimin bir diğer önemli unsuru; mesajımızı iletirken mimiklerimizin yanında kullandığımız jestlerimizdir. El-kol, ayak-bacak, baş ve bedenin pozisyonundan oluşan her türlü dışavurumlar jest olarak adlandırılır. Diğer beden dili hareketlerinde olduğu gibi kimi zaman sözü desteklemek amacıyla, kimi zamanda sözden ayrı iletişim aracı olarak bildiri vermek amacıyla kullanılırlar.

Jestler öncelikli olarak bir ihtiyaçtan doğmuştur. Her jestin mutlaka bir nedeni vardır. Bundan dolayı jestlerimizin iradi olarak kesin sonuca ulaşma ve uygulama dereceleri nedeniyle düşünce yöntemimizle doğrudan ilgisi vardır. Jestler üzerine yapılan çalışmalarda işitme engelli insanların kullandığı işaretler ve duyma problemi olmayan insanların kullandığı davranışlar arasında benzerlikler olduğu görülmüştür.

Jestler kişinin toplumsal konumdan duygularına kadar birçok konuyla ilgili bilgi verir. Psikologlar irade dışı yapılan jest hareketlerinin kişinin saklamak istediği duyguları ortaya çıkarmakta etkili olduğunu kabul etmektedirler.

İnsan ilk izlenimlerini karşısındaki insan bedeninin duruşundan alır. Bu beden duruşundan aldığımız sıcaklık veya iticilik ikili ilişkinin devamlılığında oldukça etkilidir. Aynı zamanda karşımızdaki insana ilk bakışımızda onun yorgun, mutlu, sinirli, kararsız, düşünceli vb. durumlarda olup olmadığını anlayabilir ve bu duruma göre iletişimimizi kurabiliriz.

- 1- *Sus*
- 2- *Sıkıntı*
- 3- *Güzellik*
- 4- *Açlık*
- 5- *Alay*
- 6- *Yorgunluk*
- 7- *Delisin*
- 8- *Yutturamazsın*
- 9- *Samimiyetsizlik*
- 10- *Kurnazlık, Hile.*

Görsel 2. Andrea de Jorio' nun 1832' de Çizdiği Napolitan Jestler (Erişim Tarihi: 11.05.2019 <https://bit.ly/2FifpGW>) .

Jest ve mimikler üzerine çalışmalar yapmış İtalyan bilim adamı Andrea de Jorio' nun anlatım jestleri ile ilgili çizimler (Görsel 2), bize Güney Avrupalıların beden dillerini kullanma biçimleriyle ilgili bilgi vermektedir.

Jones ve Yarbrough 1985 yılında yaptığı çalışmalarda; insanlar arasında iki taraflı iletişim esnasında 1500 türlü beden temasının gerçekleştiğini ve bilim adamları aracılığıyla ortaya koyulduğunu iddia etmişlerdir. Beden dilinde gövde duruşunun bir sözsüz anlatım dili olabileceği genelde unutulmaktadır. Konuyla ilgili olanlar hedefle konuşurken vücudu karşı tarafa doğru eğerek konuşmanın karşı tarafa duyulan bir ilgi ve yakınlık anlamına geldiğini belirtirler.

Mimikler daha çok duygular ile ilgiliyken, jestler ise konuşma ile yakından ilişkilidir. Jestler günlük hayatımızda konuşma sırasında yapılan ve konuşmamızı görsel olarak

destekleyerek akılda daha kalıcı olmasını sağlayan önemli beden dili dışavurumlarımızdandır. Sözsüz iletişimde mimiklerden sonra en sık kullanılan ve dikkati çeken el-kol hareketleridir. Jestlerle ilgili çalışmalar insanların karşısındakine ve sözlerine ilgi duyup duymadığı, ondan hoşlanıp hoşlanmadığı, ona karşı duygularının olup olmadığı vb. duyguları anlatan iletilerin kaynağı olabilmektedir.

Jestlerin anlamlarının tanımlanması iletişim halinde olan kişilerin ilişkilerinin yapısı ve ortam koşullarıyla ilintili olduğu kadar, kültürel çevre ile de yakından ilintilidir. Örneğin dokunma eylemi insanların varoluşundan bu yana günümüze kadar en natürel iletişim şeklidir. Her bir temas zamana, duruma, mekâna ve karşılıklı ilginin sebebine göre önem kazanabilir. Dokunma eyleminin kültürlerarası değişkenlik gösterebileceği nedeniyle anlaşılmasının farklı sonuçlar yaratabileceğinin unutulmaması gerekir.

1.5 Sözsüz İletişim Hareketlerinin Anlamlandırılması

İnsan söylemek için değil karşı tarafa kendisiyle ilgili istediği gibi bir imaj yansıtabilmek için konuşur. Dolayısıyla gerçeği çarpıtılarak anlatılmaktan farklı bir mesajı karşı tarafa “mış gibi” iletebilir. Ancak bütünüyle kendisini rahat ve güvende hissedemez. Eller ve beden böyle durumlar için özel olarak eğitilmedikleri sürece yalanı ortaya çıkarmaktadır.

Her insanın iki ayrı yüzü vardır: Biri ilkel, içgüdüsel, güdüsel, şehvetlidir. İnsanların karakter yapılarına göre bu yüz, eğitilmiş, ince, koşullandırılmış diğer yüzü ya yok eder ya da onunla uyum içinde var olmayı sürdürür. İnsanlar bir elleriyle desteklediklerini diğer elleriyle engellerler. Sevgilerini söylemek isterken saklar, ağızlarından uygar ve yumuşak sözler dökülürken sessizce nefret duyarlar.

Bu iki yüz birbirini koruyarak insanın insanlığını geliştirme fırsatını elde etmesini sağlarlar. İnsan bir şey söylerken aksini düşünür ve yapar. Ağzından dökülenler grup mantığının sözleridir, oysa bedeninde, iç organlarında konuşmakta olan cılız iç ses, duyulan ciddi ve uygar sesin söyledikleriyle çelişkili davranışlarda bulunmasına neden olur. İstekleri ile gerçek arasına sıkışan insanoglunun, genellikle birbirinden beter iki seçeneği vardır: Kendine yalan söylemek –kötü niyet yolu- ya da davranışlarını başka bir şekle sokmak ki bu da başkalarına yalan söyleme yoludur. Yalanı ister kendisine ister diğerlerine söylesin, farklı bir şekil altında gizlenme, insanın davranış özelliğidir.

İnsan gerçeği dönüştürme işini keyfi olarak yapmaz. İçinde var olan giderilmez çelişkiler nedeniyle yalan söyler. Dönüştürme işini, beğenilmeyi sürdürmek için yapar. Bu nedenle de en küçük bir yanlış davranış için mazeretler bulmaya çalışır. Ancak, ince ve uygar sözlerine karşın, ihanet içindeki bedeni gerçek isteklerini açığa çıkarıp ifade eder. Bakılması gerekeni anlamak için dinleyelim, çünkü **sözcükler duyulur, beden ise dinlenir.** (Turchet, 2018, s.13).

Sözsüz iletişim kavramı tepkilerimizin dışa yansımalarıyla doğrudan ilintilidir. Dışarıdan gelen ikazlara karşı isteyerek ve istemeyerek bir tutum sergileriz. Sergilediğimiz bu tavrın önemli bir bölümü beden dilimizle dışarıya akseder.

“Sözsüz iletişimde ileti, hareketlerden oluşur. Bu hareketlerin bir bölümü içgüdülerden, dürtülerden ve güdülerden kaynaklanır. Bir bölümü öğrenilir ve taklit edilir (Ekosinerji Grup Blog, Erişim Tarihi: 11.05.2019, <https://bit.ly/2k62EbA>).”

Sözsüz iletişim biçimleri kişinin farklı durumlar karşısındaki dışavurumlarını ‘doğru’ biçimde yorumlayabilmesine yardımcı olur. Böylelikle kişi kendisini tanıdıkça hangi davranışının ne anlama geldiğini fark eder, içindeki araştırma isteğiyle iletişim içindeki insanları incelemesi gerektiğini düşünür. Dolayısı ile psikolojik olarak önce kendisini önemser, kendisine olan öz-saygısı artar, özüne empati duymayı başarabilir ve bir sonraki aşamada iletişim kurduğu ya da kuracağı insanları tüm farklılıklarıyla önemsemeyi dolayısıyla sağlıklı bir iletişim kurabilmeyi başarır. Kendini doğru bir biçimde ifade edebilen, sağlıklı iletişim kurabilen bireyler sevilen, saygı duyulan, kendilerinden emin vb. olumlu özellikleri ile etkili iletişimci olarak akılda kalırlar.

Sözsüz iletişim hareketlerini anlamlandırırken bir bütün olarak değerlendirmek gerekir. Bakışla kaşların, kaşlarla mimiklerimizin ve jestlerimizin bağlantılı olduğu düşünülürse, bunların her birini ve bunları doğuran sebepleri (Sözsüz iletişimin oluşturduğu durum, mekân ilişkisi, söz-mimik ilişkisi, sözsüz iletişim ve sosyal alan ilişkisi, kültür ilişkisi, giyim-kuşam ve aksesuarların ilişkisi vb.) hesaba katmadan değerlendirme yapmaya çalışmak yanlış ve hatalı sonuçlar doğuracaktır.

Sözsüz iletişim hareketlerinde el ve el hareketleri, sembol ve imge olarak kullanılmanın yanında; sağır ve dilsizlerin anlaşma aracı olarak bilinen işaret dilinde, su altı sporlarında anlaşmayı sağlayan dalış hareketlerinde ve müzik alanında notaların tanımlanmasını sağlayan fonomimi alanında kullanılarak gerektiği yerlerde hayati önem arz etmektedir.

BÖLÜM: 2. İNSAN BEDENİNDE ELİN YERİ VE ÖNEMİ

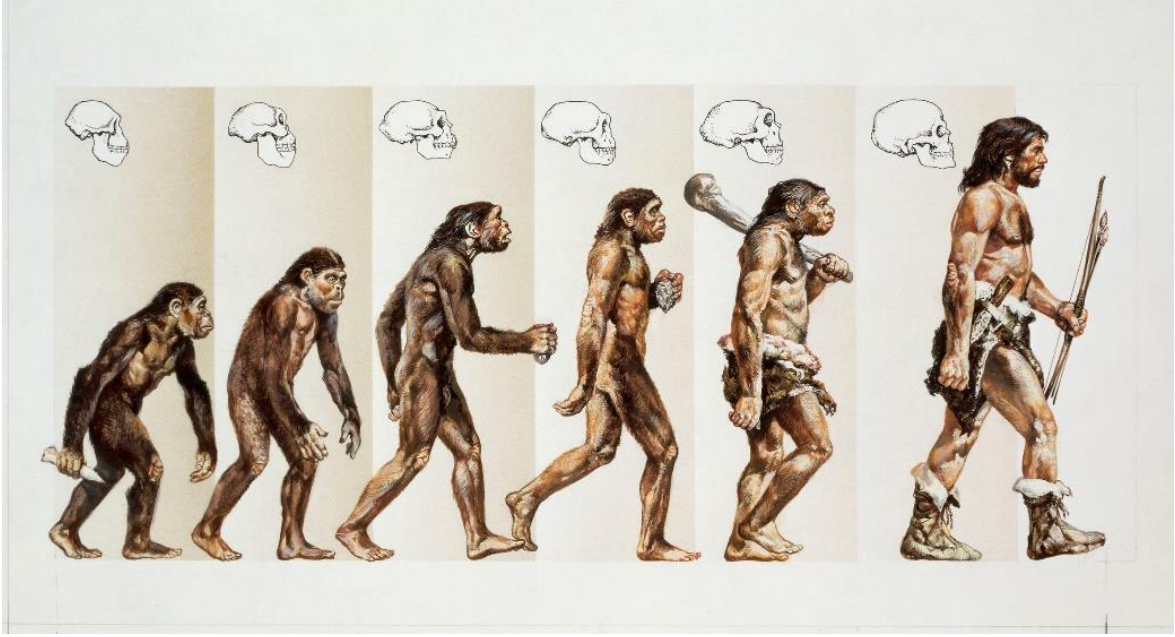
İnsanlık tarihinde kullanılan en eski dil beden dilidir. Mimik ve jestler, hatta seçilen kıyafetler ve renkler bir bütün olarak beden diline dâhil olurken; el becerimizin gelişimi ile beynimizin biyolojik gelişiminin paralel olmasından dolayı eller bu genel yapı içerisinde insanın kendini ifade etmesinde kullandığı en güçlü, duyarlı ve betimleyici organdır. Aynı zamanda insan vücudunun ve kişinin özelliklerini yansıtan ellerle meslek tahmini yapabilmekte mümkündür.

Kişinin sağlık durumuna dikkat edip etmediği, genel hassasiyet durumu gibi pek çok şey ellerden anlaşılır. İnsan beyinde başparmak ve işaret parmağını kontrol eden hücrelerin kapladığı alan, baş ve bütün duyu organlarının kapladığı alana eşit, ayağın kapladığı alandan da on kat fazladır. Bundan dolayı beyindeki nörolojik bozuklukların belirtileri de el ve parmakların işlevlerinin eskisi gibi yapıp yapılmaması üzerinden değerlendirilir.

2.1 Elin Evrimi

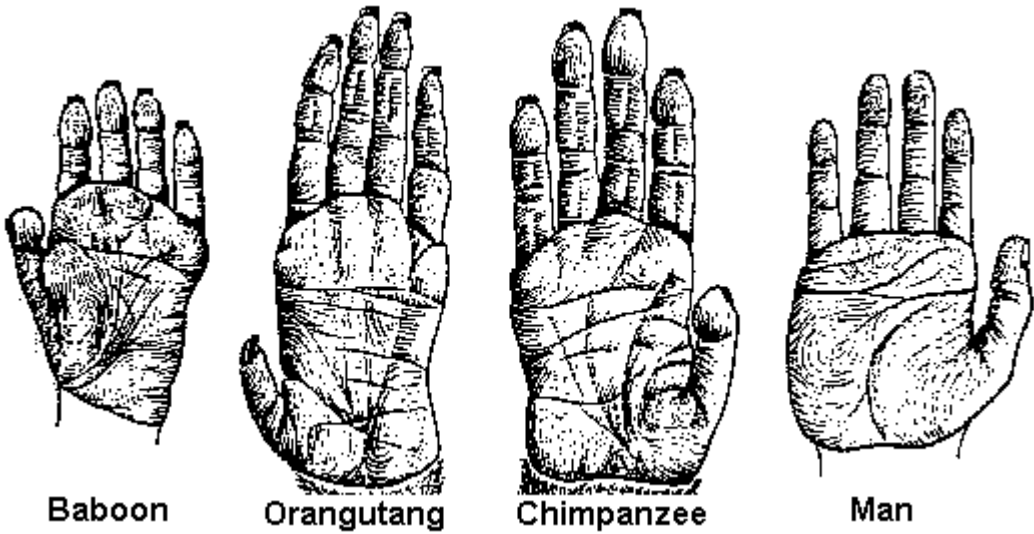
Elin evrimi; henüz tam olarak aydınlanamamış olsa da insansının modern insana gelişme evresinde beyin hak ettiği konumu alabilmesinde doğrudan etkili olmuştur. İnsan vücudu hızlıca içinde bulunduğu habitata uyum sağlama özellikleriyle donatılmış değildir. Diğer canlılar zorlu hayat koşullarında çevreye uyum sağlayabilir ancak insan doğadaki yaşam mücadelesinde yapısı nedeniyle diğer canlılardan en savunmasız olanıdır. İnsan yeteneklerinin el verdiği ölçüde var olan çevreyi kendi yaşam standartlarına göre evirerek adapte olmaya çalışır. Doğayı kontrol altına alabilmek için diğer canlılardan farklı olarak zekâsıyla yeteneklerini kullanarak kendini geliştirmiştir.

İlk insanın varlığını sürdürebilmesi için beslenebilmesi, kendini koruyabilmesi ve başkalarıyla iletişim kurabilmesi gerekmektedir. Sınırlı besin kaynakları, toplama ve taşıma zorunluluğunu, var olan besinleri koruma ihtiyacı elin evrimleşme yoluna girmesinin en büyük etkenlerindedir.

Görsel 3. İnsanın Evrimi (Erişim tarihi: 22.09.2019 <https://bit.ly/2mu3Xlz>).

İnsan elinin evrimleşmesinin ilk adımı iki ayak üzerinde yürümesiyle gelişmeye başlamıştır. Görsel 3' te görüldüğü üzere iki ayaklılığın en büyük avantajı elleri çalışmak üzere serbest bırakmasıdır. İnsanoğlu artık doğadaki diğer canlılardan avantajla alet kullanabilecek ve bu ürettiği aleti geliştirecek yeteneğe sahip olacaktır. Bu yetenek şüphesiz gelişmiş insan aklı ve bunun uygulayıcısı olan elin evrimi ile insanın modernleşme macerasının başlangıcı sayılacaktır.

Görsel 4. Elin Evrimi. (Erişim tarihi: 15.09.2019 <https://bit.ly/2kl7emz>)

Elin evrim sürecini incelerken yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmalarda görülmüştür ki insan eli bugünkü formunu almadan önce kısa bir başparmak ve uzun dört parmaktan oluşmaktaydı (Görsel 4). Bu görünüm insanoğlunun evrim öncesi asılmak, tırmanmak, tıpkı primat atalarımız gibi yumruklar üzerinde yürümeye uygun olduğunu göstermektedir. Zaman içerisinde evrimleşerek kısalan parmaklar ve uzayarak daha verimli kullanılan bir başparmak ile modern insan eli formunu oluşturarak elin hareket yeteneklerine sahip olmasını sağlamıştır.

2.2 Elin Hareket Yeteneği

Elin hareket yeteneği, elin evrim süreci ile biçimlenmiştir. İnsan maddeye ve doğaya hükmetme sürecinde birçok şeyi lehine çevirebilmek için elini kullanmıştır. Basit şekillerde aletler kullanarak avlanan bazı hayvanlardan farklı olarak insan bu aletleri tasarlayabilme yeteneğine sahiptir. İlk aletleri oluşturmak için taş kullanıldığı düşünöldüğünde zamana karşı dirençli, her yerde bulunabilen bir objeye şekil verebilmek için bu düşünceyi uygulayabilecek bir el olmadığı sürece başarıya ulaşmak oldukça zor olacaktır. İlk taş aletler kabaca biçimlendirilirken, zaman geçtikçe elin gelişimi ile başka amaçlara hizmet etmeyi sağlayacak aletler ve silahlar türeyecektir.

“Ellerimizde, kavramayı ve sıkmayı sağlayan iki büyük kas bulunur ve aslında evrimsel süreçte bizi diğer kuyruksuz maymunlardan ayırmaya başlayan başlıca özelliklerden birisi bu kasların farklılaşmasıdır (Bilgi Ustam, Erişim Tarihi: 15.09.2019 <https://bit.ly/2mfBEXP>)”. Gelişen, karşı duran parmak olarak bilinen başparmağın evrimi ile diğer primatların yapmasının imkânsız olduğu işlerin yapılabilmesi sağlanmıştır. Bu durum doğrudan beynin ve yaşam biçimlerinin evrimine etki etmiş, soy hattının evrimsel geçmişini kökünden değiştirerek elin hareket kabiliyetinin kalitesini önemli ölçüde arttırmıştır.

Evrimsel gelişimde ilerleyebilme sebebi elbette yalnızca ‘el’ değildir. Ancak elin evrimi tüm bedene yarar sağlayarak gelecekteki ilerlemelerin yolunu açmıştır.

BÖLÜM 3: SÖZSÜZ İLETİŞİMDE EL İMGESİNİN KULLANIMI VE SANATÇILAR TARAFINDAN YORUMLANMASI

'Bir kişiye gideceği yolu göstermek istersem, takip edeceği yönü işaret ederim, aksi yönü değil...

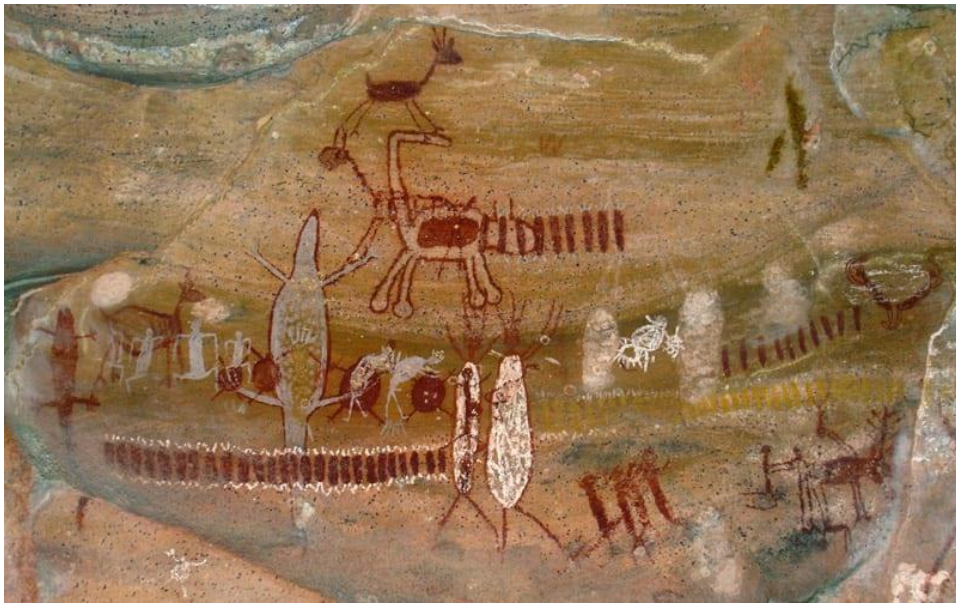
Parmakla bu şekilde yapılan işareti anlamak insanın doğasında vardır.

Bu nedenle insan jestlerinin dili psikolojik anlamda birincildir.'

WITTGENSTEIN, The Big Typescript

Ellerimiz kendimizi ifade etmek için kullandığımız öncelikli organımızdır. Bunun temelinde el becerimizin evrimiyle beynimizin biyolojik gelişiminin aynı zaman dilimlerine denk düşmesi yatmaktadır. Ellerin tecrübeleri beyne iletilerek yeni düşünce olanakları oluşmuş ve oluşmaya da devam etmektedir.

Ünlü sinergolog Turchet; *Bedenin İnce Dili Sinergoloji* kitabında (2008); El ile zihin arasındaki ilişki dolaysız ve anlaktır. Bebeklik döneminde elin geçirdiği evrim, beyin gelişiminin ve değişiminin göstergesi olduğunu aktarmaktadır. İnsanlar kendilerini ses veya yazıyla ifade edemedikleri zamanlarda elin yeteneğinden beslenerek mağaralarda duvarlara resimler yaparak kendilerini ifade etme yolu bulmuşlardır (Görsel 5). Sonrasında ise bu yetenekli eller, yapılan resimlere konu olmuş ve ifade gücünün zenginliğinden yararlanılmıştır.

Görsel 5. Serra da Capivara Ulusal Parkı Duvar Resmi (Erişim Tarihi: 19.12.2019 <https://bit.ly/2mwVrSD>).

Sözsüz iletişim biçimi olarak ellerin tasviri için birçok farklı yöntemler denenmiştir. Gerek ellerin boyanarak bir alana basılması, gerek bir el kalıbı oluşturularak toz boyanın bir kamyş ya da ağız yardımıyla kaya üzerine sembol olarak görünmesi; kendilerinden iz bırakabilmek, dönemin şartlarıyla ilgili birbirlerini, belki de sonra ki kuşaklar ile iletişim kurmakta yeterli olacaktı. Anlatılmak istenen mesajı net olarak günümüzde tam anlamıyla bilemiyor olsak ta o dönemlerde iletişim kurmak için kullanılan yöntemlerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

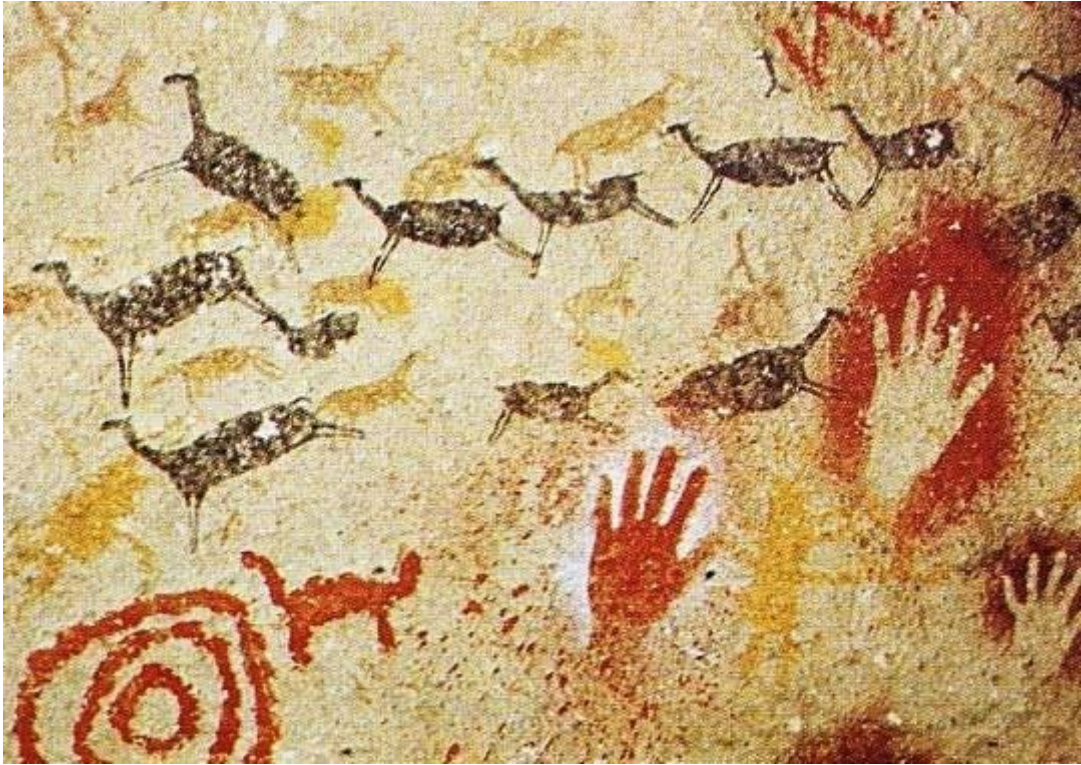

Görsel 6. Cueva de las Manos, Mağara Duvar Resmi – Arjantin (Erişim Tarihi:19.12.2019 https://bit.ly/2QeerRp_).

Görsel 6’ da görülen orijinal ismiyle Cueva de las Manos, Arjantin’in güneyinde yer alan ve ismini duvarlarında bulunan el şablonlarından alan mağara duvar resmini görmekteyiz. Duvarda görülen çizimlerin günümüzden önce 13.000 ila 9.000 yıllar arasında tasvir edildiği düşünülmektedir. Genelde sol elin görülmesi ressamın sağ elindeki püskürtme boyasıyla sol ellerini duvara şablon olarak kullanarak tasvir ettiğini düşündürmektedir. Bu örnekte görüldüğü üzere ressamlar bu mağarada gerçekleşen şiddeti

ya da tehlikeyi anlatmak üzere bu resimleri tasvir etmiştir. Parmakların açık ve gergin tutulması el formunun daha anlaşılır olmasını sağlamış, belki de kesin bir dille şiddete vurgu yapılmak istenmiştir. Bu dönemlerdeki yapılan resimleri kesin ve net bir şekilde yorumlamak yaşanan dönem ve durum hakkında net bilgilere sahip olunamadığı için pekte doğru olmayacaktır.

Mağara duvarlarına tasvir edildiği görülen el simgelerine ülkemizden bir örnek verecek olursak Çatalhöyük duvar resimlerinden bahsetmek gerekir (Görsel 7). Alçı ile sıvanan duvarlar üzerine kırmızı aşı boya ile çeşitli duvar resimleri çizilmiştir. El simgeleri ile birlikte; akbaba, gergedan, leopar gibi hayvanların tasvir edildiği görülen duvar resimlerinin, Çatalhöyük insanının günlük yaşamından kesitler verilmek amacıyla yine daha sonraki kuşaklarında etkilenmesi, bilgilenmesi amacıyla çizildiği düşünülmektedir. Bazı duvar resimlerinde el parmaklarında eksiklik olması da av yaralanmalarında ortaya çıkan durumların yaşandığını aktarmaktadır.

Görsel 7. Çatalhöyükten Mağara Resimleri (Erişim Tarihi: 27.01.2020 <https://bit.ly/2uB1cCZ>)

Mağaralardaki duvar resimlerinde karşımıza çıkan imgeler sözsüz iletişimde gerek aktaran gerek aktarılan nesneyi ifade etme amacıyla ellerin kullanıldığını ve bunun ne kadar eski tarihlere dayandığını gözler önüne sermektedir.

Bu konuda ortaya atılan diğerk hipotezlerin çoğunluğu, el resimleri ve sembollerinin kesin olmamakla birlikte ayin ve dini törenlerin parçası olabileceğini ortaya koymaktadır.

Elleri hem yaratan hem de yaratılanın yine el olduğunu betimleyen insan, yaratma kavramında takılıp kalmış olacak ki din, dini törenler ve asıl yaratana dűřündüklerinde yine eller ile tasvir etmekten vazgeçmemişlerdir. “Söylencelerin ayrılmaz ve ortak parçası, hayatı yaratan ve evrenin yönetimine egemen olan bir veya birden çok ilahi güce olan inançtır. En büyük ve önemli kudreti yaratma olan Tanrıların tasvirleri, birçok kültürde ve dönemde ‘yaratma’ eylemini gerçekleştiren ‘eller’ ile somutlaşmıştır (Özdemir, 2014, s.34)”.

Dünya üzerinde farklı yerlerde farklı isimlerle birçok bereket ve yaratılış mitolojileri bulunmaktadır. Her birinin ortak özelliği tasvirlerinde ellerin sözlü mesaj vermek amacıyla kullanılmış olmasıdır.

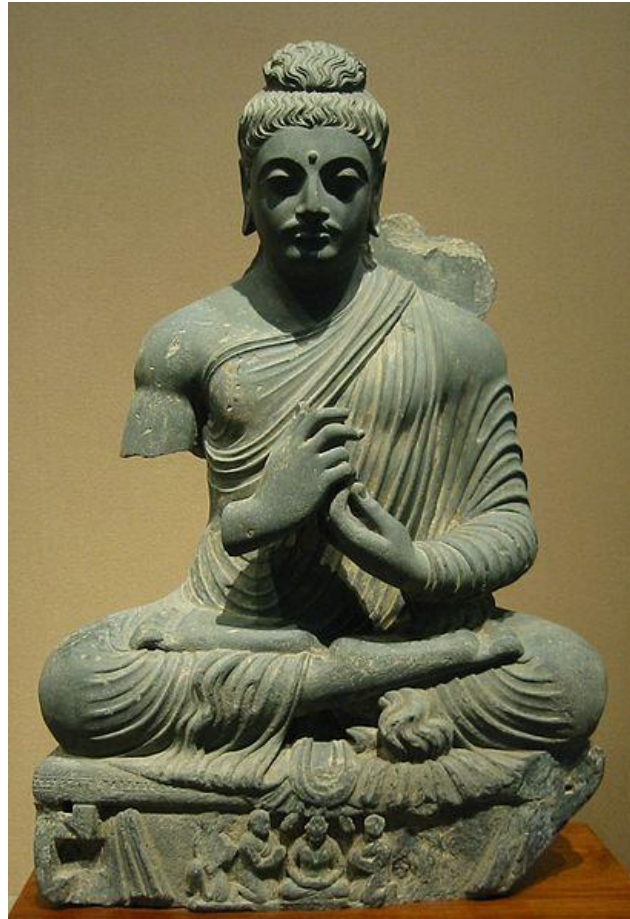
Görsel 8. Hamsa, Tropenmuseum, Amsterdam (Erişim Tarihi:19.12.2019 <https://bit.ly/36IwxBI>).

Görsel 8’ de görülen Fatıma Ana’ nın eli olarak bilinen gerçek ismiyle “Hamsa” nın İslam ve Musevilikte ortak bir anlam olarak güç ve bereketi temsil ettiğine inanılmaktadır.

Sağ ve sol parmakları aynı derecede yanlara dönük, ortadaki üç parmak dikey bir şekilde yansıtılmıştır. Arapça'da 'Khamsa' beş rakamına tekabül ederken, Musevilikte 'Hameş Eli' veya 'Miriam' in Eli' anlamına gelmektedir. Günümüzde çeşitli objeleri Hamsa formunda görebilmek mümkündür. Bereket ve güç anlamlarının yanında dini bir çağrışımla ilahi güç anlamına geldiğini de bilmek gerekmektedir.

Sadece İslam ve Musevilikte değil, diğer inanç sistemlerinde özellikle Hinduizm ve Budizm' de el sembolünden yararlanıldığını görmek mümkündür. Bu simgelerde önemli olan ellerin duruş şekli yani mudralardır. Mudra el hareketleri;

Eldeki bölgeler ve parmaklardaki boğumların tamamı insana dair unsurları temsil ediyor ve elleri farklı pozisyonlara sokarak bu kısımlar arası çeşitli bağlantılar sağlanıyor. Bu pozisyonlar temsili olmaktan öte, insan vücudunda akmakta olan enerjiyi belli şekillerde yönlendirerek kişinin kendini geliştirmesini sağlıyor (İndigo Dergisi, Erişim, Tarihi: 19.12.2019 <https://bit.ly/2PZ6hMo>).

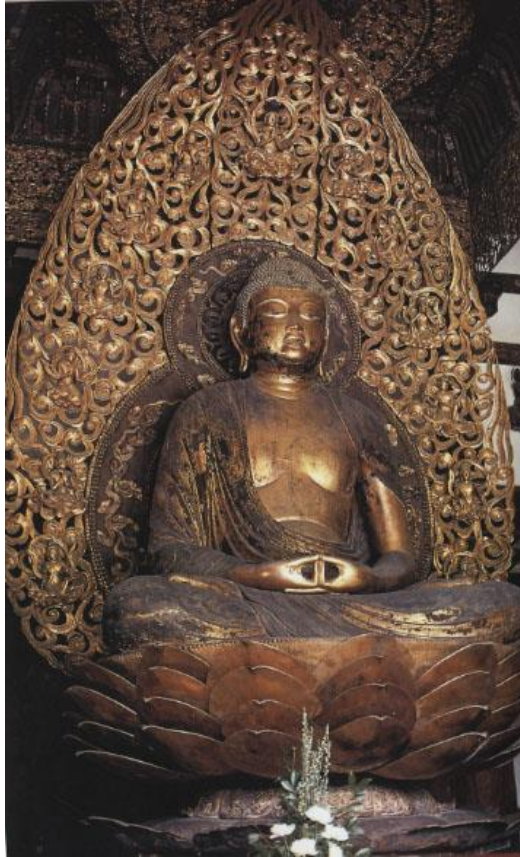

Görsel 9. Seated Buddha (Erişim Tarihi: 19.12.2019 https://bit.ly/2PZT8CS_)

Mudra hareketlerinin isimleri ve anlamları için farklı görüş ve deneyimlerden aktarılan bilgiler olduğundan dolayı net bir yorum yapılamamaktadır. Mudra ismi Sanskritçe' den gelmektedir. Mühür anlamına gelen bu işarete dair bilgiler takriben milattan önce yedinci yüzyıl itibari ile başlamaktadır. O dönemlere ait meditasyon yapan heykellerin derin düşünme sırasında elleriyle yaptığı işaretlerden ruhani bir hareket olduğu düşünülmektedir (Görsel 9).

Bir diğer mudra hareketini gördüğümüz Amida Buddha heykeli, heykeltıraş Jöchö tarafından devasa boyutlarda uygulanmıştır. (Görsel 10).

Amida Buddha' nın çok katmanlı bir lotus kürsüsü üzerine oturtulan heykeli, kabaca yontulmuş ağaç bloklarının bir araya getirildikten sonra incelikle son şekillerinin verildiği görece yeni olan *yosegi-zukuri* tekniği kullanılarak yapılmıştır. Amida, ölçülemez bir ışığın ve sonsuz yaşamın Buddha' sıdır ve ismini arka arkaya tekrarlayan herkese yardımcı olan şefkat timsali bir figürdür. 10.yüzyıldan itibaren Amida Buddha' ya olan inanç artar; çünkü *mappo* (Ahir Zaman Yasası) teorisi, 1052 yılında dünyanın iyice yozlaşacağı bir çağa gireceğini ve tek kurtuluş yolunun Amida Buddha' ya adanmışlık olacağını öne sürer (Farthing, 2017, s.61).

Görsel 10. Amida Buddha, Jöchö, 1053, Yıldızlı ve Boyalı Ahşap, 300 metre yüksekliğinde, Byodo-in Tapınağı, Uji, Japonya. (Erişim Tarihi: 19.12.2019. <https://bit.ly/3aRqTQg>)

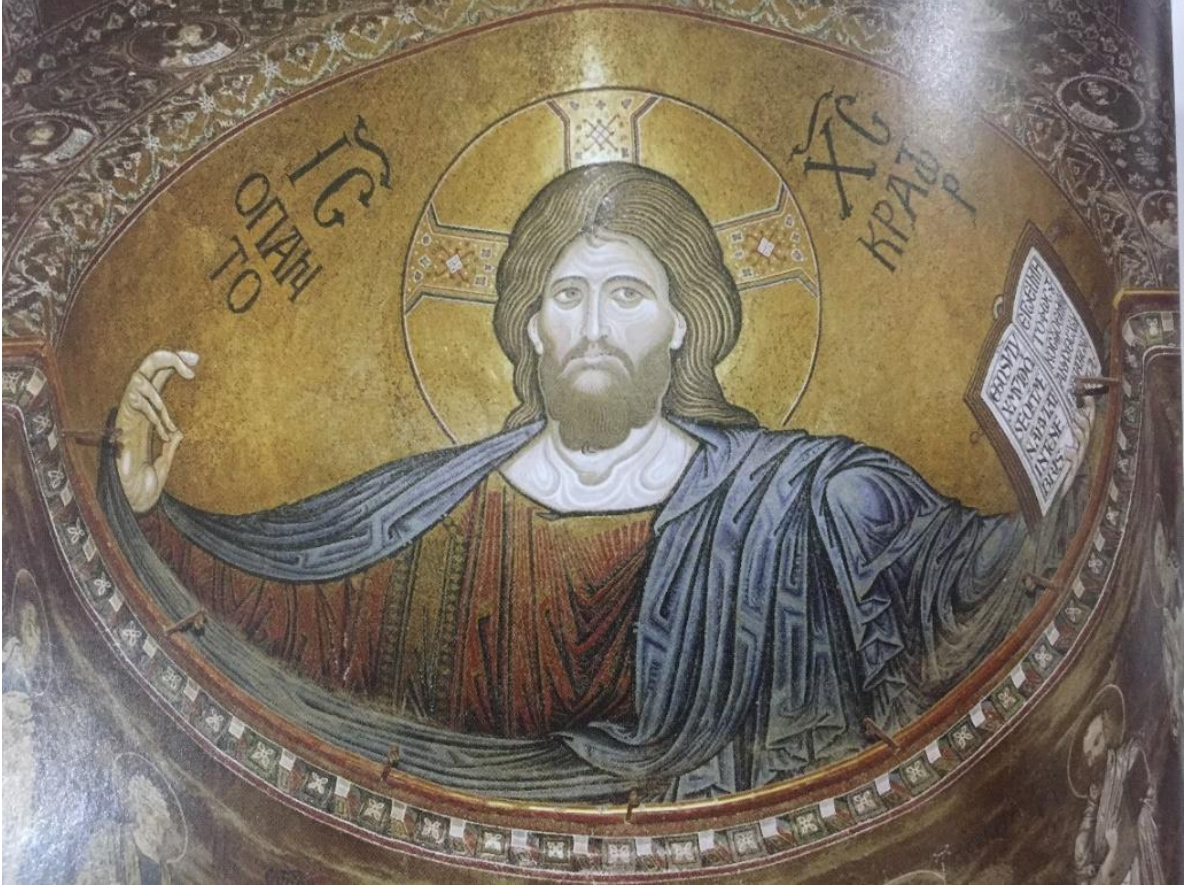
Görsel 10' da görülen Amida' nın elleri en yüksek seviyedeki Batı Cenneti' nde yeniden doğuş mudra' sı (el hareketi) biçiminde birleştirilmiştir.

Tasvir edilen el hareketleri yalnızca tinsel anlamlarda değil, beden diliyle kurulmak istenen iletişimi aktarmak içinde kullanılmıştır.

Görsel 11. Sanatçı Bilinmiyor, Marcus Aurelius' un Atlı Heykeli, M.S. 164-166 (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/35OWeA7>)

Görsel 11' de görülen, Roma İmparator' u Marcus Aurelius' un Altın bronzdan yapılma, gerçek boyutlardan daha büyük atlı heykeli, altın çağdan günümüze bütün biçimde ulaşmış tek heykeldir. Marcus Aurelius burada, hem işgalci güçleri püskürtmek için birliklerini başarıyla komuta eden ve gücünün zirvesinde bir karakter, hem de bilgelik, cesaret, ılımlılık ve adalet erdemlerini vadeden on iki kitaptan oluşmuş Meditasyonlar' ın yazarı ve Stoacı bir filozof olarak tasvir edilmiştir. Marcus Aurelius' un ileriye doğru uzanan sağ el hareketi; yenilen düşmana karşı gösterdiği merhameti, kendisine sevgi gösteren kalabalığı kutsama, selamlama veya düşmanlara karşı kazanılmış zaferin kutlanması gibi çeşitli anlamlara sahip olabilmektedir.

Görsel 12. Sanatçı Bilinmiyor, Pantokrator İsa, 1180-1190, Mozaik, 700 x 1300 cm, Montreal Bazilikası, Sicilya, İtalya (Stephen Farthing, Sanatın Tüm Öyküsü, 2017, s.78).

Tanrı' nın merhameti ve gücünün aktarılmak istendiği, etkinliği artırmak için yapılmış birçok tasvirde ellerin yaratıcının sembolik ifadesi olarak kullanıldığını sanat tarihinde birçok dönem ve akımda görmekteyiz.

Orta Bizans döneminden kalma bu mozaikte resmin ana figürü Pantokrator İsa' dır (Görsel 12). İsa' nın apsisin kıvrımlarını takip eden coşkulu el hareketi, mekân ile ilişki kurarak izleyiciyi kucaklar vaziyette resmedilmiştir. Sağ eliyle Doğu Ortodoksluğunun tipik kutsama veya takdis işaretini yapmaktadır. Bizans portrelerindeki havariler ve azizlerde bu işareti yaparken birçok kez tasvir edilmiştir. Doğu Ortodoksluğunun rahipleri günümüzde hala daha bu kutsama işaretini kullanmaya devam etmektedirler.

Görsel 13. İsa' nın Mezara Konuluşu, Caravaggio 1603-1610, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 300 x 203 cm, Pinacoteca Vaticana, Roma (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/2ECF6Sr>).

Caravaggio' nun ustaca resmettiği devasa resmin kompozisyonu bir hayli ilgi çekicidir (Görsel 13). İzleyicinin gözü sağ üst köşedeki umutsuzlukla ellerini göğe kaldırmış figürden, acı ile eğilmiş başlardan aşağıya doğru inerek İsa' nın yatay pozisyonda uzanan bedeni boyunca diyagonal ilerleyerek sol alttaki mezarın üzerinden sarkan kefene yönlendirilmiştir. Sol altta duran bitki bu çorak ortamda yeni bir hayatı sembol etmektedir.

Eserde üzüntüsünü en dışa dönük şekilde yaşayan figürün ellerini yakarış biçiminde göğe kaldırması izleyiciye anlatılmak istenen ağıt temasını destekler biçimdedir.

Görsel 14. Albrecht Dürer, Praying Hands, 1508, 29 x 19 cm, Kâğıt Üzerine Mürekkep, (Erişim Tarihi: 19.12.2019 <https://bit.ly/36TuCdr>).

Albrecht Dürer’ in orijinal ismiyle ‘Praying Hands’ adlı eseri sanat tarihinde oldukça acı ve duygu yüklü bir hikâyeye sahiptir. Ressam, ellerin vücudun bir parçası olmaktan çıkıp, yaşam mücadelesinin en önemli parçası olmasını betimlemiştir. Öyle ki avuç içlerinin birleşerek parmak uçlarının gökyüzüne baktığı, ince ince işlenmiş zarar gören eller artık şükretmenin, dua etmenin, yalvarmanın simgesi haline gelmiştir. Eller artık yalnızca organ olmaktan çıkar, kutsal bir imge olarak, somut gerçeklikten soyut gerçeğe uzanan değer olarak hayatımızda yer almaya devam eder. 1508 yılında yapılan bu eser Dürer’ in sanatının doruk noktası olmuştur.

Yaratma temasının işlendiği ve ellerin ön planda olduğu diğer ünlü eser ise Michelangelo’ nun ‘Adem’ in Yaratılışı’ eseridir (Görsel 15). Teslim olmuş Adem ve yüce, kudretli Tanrı’ nın resmedildiği yaratılışın önemli simgelerinden olan resmin odak noktası her an birbirleriyle temas etmek üzere olan parmak uçlarıdır.

Görsel 15. Michelangelo, Âdem' in Yaratılışı, 480 x 230 cm, Fresk, 1508-1512, Sistina Şapeli Vatikan, Roma (Patrick De Rynck, Resim Nasıl Okunur. (2016). Hayalperest Yayınevi. s.133).

Sistina Şapeli' nin ortalarında yer alan Adem' in yaratılışı, şapelin en ünlü freski sayılır. Katolik inancına göre insan, Tanrı' nın suretinde yaratılmıştır. Âdem yaratılış anında Tanrı' nın gözlerinin içine bakarken, ideal güzellik algısının vücut bulmuş haliyle mavi yeşil cennet bahçesi içerisinde tasvir edilmiştir. Michelangelo' nun tanrı imgesi melekler tarafından çevrelenmiş, gri saçlı ve sakallı bir baba figürü içerisinde işlenmiştir. Rüzgârın uçuşu pelerinine şişirmiştir ve onu çevreleyen mekân boş görünmektedir.

Görsel 16. Michelangelo, Adem' in Yaratılışı, Detay.

Tanrı eline dokunmak üzere uzanırken 'kendi suretinde yarattığı' Adem' e yaşamı başışlamaktadır. Bu freskin ortak noktasıdır. Boylu boyunca uzanan Adem ve Tanrı' nın hayat veren eli motifi, Michelangelo' nun icadı değildir ancak bu imge o zamana kadar hiç bu kadar güçlü bir şekilde temsil edilmemiştir. İki el tam anlamıyla cennet ve dünya arasına yerleştirilmiştir ve birleşmeleri an meselesidir (Rynck, 2016, s.133).

Eller yaratmanın, yaratıcı olmanın dışında günlük yaşantımızda siyaset alanında da karşımıza çıkar. Elleri simge halinde kullanmak verilmek istenen mesajı akılda kalıcı hale getirmiş olacak ki birçok siyasinin ya da siyasi düşüncenin durumu ile özdeşmiş sembolik örnekleri bulunmaktadır. Buna verilecek ilk örnek Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi tarafından partinin lideri Adolf Hitler'e itaati göstermek amacıyla, parmakların birleşik, avuç içlerinin yeri gösterdiği, kolun gergin ve omuz hizasında kaldırıldığı Hitler Selamı olacaktır (Görsel 17).

Görsel 17. Hitler Selamı (Erişim Tarihi:19.12.2019 <https://bit.ly/2FKx3DG>)

Alman milleti ve savaş mücadelesine şükretmeyi aktaran selam biçimi günümüzde Almanya dâhil birçok Avrupa ülkesinde yasaklanmıştır. Nazi selamı olarak bilinen bu selam verme şekli Adolf Hitlerin beden dilinin kitle yönetiminde etkili olduğunu bildiği için gösterilerinden önce saatlerce jest ve mimiklerine hazırlandığı ve bu durumdan ustaca yararlandığını açıkça göstermektedir (Görsel 18).

Görsel 18. Adolf Hitler' in Jest-Mimik Provası Örnekleri (Erişim Tarihi: 19.12.2019 <https://bit.ly/38W8lgQ>)

Siyasi anlam taşıyan bir diğer el işareti de göğre uzanmış sıkı yumruk işaretidir (Görsel 19). Bu hareket işçi devrimci sınıfın kapitalizme olan tepkisini göstermek amacıyla kullanılmıştır. Evrensel bir anlam olarak öfkenin, mücadele kararlılığının, karşı durmanın simgelerinden biridir.

Tarihte simgesel bir ifade olarak yer alan yumruk işaretini inceleyecek olursak Neolitik çağlardan itibaren mağaralarda öfkenin ve mücadelenin tasviri olarak yumruk işaretleriyle karşılaşmışızdır. Yumruk işareti zamanla önemi korumayı yitirmemiş, Nazilerin başa gelişine bir tepki olarak kullanılmaya devam etmiştir. Genellikle sağ yumruğun havada kullanılması bir dönem tartışmalara sebep olmuş, komünistlerin solcu olması sebebiyle sol ellerini havaya kaldırmaları daha mantıklı bulunmuştur. Ancak sağ kolumuzun sol kolumuzdan daha güçlü oluşu, işçi sınıfına bu gücü göstermek adına sağ kolun kaldırılmasının daha uygun olduğu düşünülmüştür. Başta Fidel Castro olmak üzere birçok lider aslında sağ yumruğunu havaya kaldırmaktadır.

Görsel 19. Göğe Uzanan Sıkılı Yumruk Örneği (Erişim Tarihi:19.12.2019 <https://bit.ly/36ZeHKr>)

Eller yalnızca emeğin simgesi olmaktan çıkarak aynı zamanda emeğin ürünü olmuştur. Her seferinde yeni projelere uyum sağlayarak ifadeyi güçlendirmiş ve akılda kalıcılığı artırmıştır. Raphael' in tablolarını, Paganini' nin müziğini, Thorvaldsen' in heykellerini yaratan eller; yeri geldiğinde yaratıcılığın simgesi olmaktan çıkıp, arkasından toplumu sürükleyecek güce sahip olan güçlü bir simge haline dönüşmüştür.

Bir diğer el hareketi de evrensel olarak zafer anlamıyla bilinen, birden fazla farklı anlama sahip olan işaret parmağı ve orta parmağın göğe doğru uzatılıp, başparmak ile yüzük ve serçe parmağına hâkim olma durumunu yansıtan el işaretidir (Görsel 20).

Günümüzde 'zafer' anlamına gelen 'V' işareti 2. Dünya Savaşı sırasında İngiltere başbakanı Winston Churchill tarafından 'Victory' kelimesinin yani 'Zafer' kelimesini sembolleştirme amacıyla 'V' işareti olarak yaygınlaştırılmıştır. Günümüzde tüm dünyada 'barış' ın sembolü olarak bilinmektedir.

Görsel 20. Winston Churchill' in Zafer İşareti (Erişim Tarihi:19.12.2019 <https://bit.ly/2Rnez1x>)

İşaret ve orta parmağın ayrı biçimde havaya kaldırılıp, başparmağın yüzük ve serçe parmağına hâkim olma durumuyla oluşan 'V' işareti avuç içi karşıyı gösterecek şekilde tutulduğunda zafer anlamını simgelerken, elin dış yüzeyinin karşıyı göstermesi İngiltere ve daha birçok ülkede argo anlamına gelmektedir.

Bir başka sembolik sanat eseri olan Mona Lisa' da figürün elleri dikkat çekmektedir. 'Mona Lisa' dünyadaki en ünlü ve en gizemli resimdir (Görsel 21). Gizemini, esrarengiz gülüşünden alan bu kadının kimliği hakkında hala pek az şey bilinmektedir. Eserin tamamlandıktan sonra sanatçının kendi koleksiyonunda kalmış olması resmin bir sipariş eseri olmadığını göstermektedir. Leonardo diğer tüm eserlerinde olduğu gibi bu eserini de imzalamamış ve tarihlendirmemiştir.

İyi bir ressamın resim yapmak için belli başlı iki objesi vardır, bir adam ve o adamın ruhunun niyeti." Leonardo' nun söylediği bu sözün dayandığı tezin bir ürünü olan Mona Lisa yüzyıllardır izlenmektedir. Bu tebessümden daha ünlü bir tebessüm daha yoktur, esrarengiz karakter bir efsane haline gelmiştir. Zeki bir gözlemci olan

Leonardo, “Bir insanı, insanları duraksatacak kadar güzel kılan şeylerden biri, değerli süslemelerden ziyade yüzünün üzerindeki kederdir,” demiştir (Rynck, 2016, s.106)

Görsel 21. Mona Lisa, Leonardo Da Vinci, 1513-1506, Ahşap Üzerine Yağlı Boya, 77x53 cm, Louvre, Paris, Fransa (Patrick de Rynck. Resim Nasıl Okunur. (2016) s.107).

Leonardo’ dan önce aslına sadık portreler keskin hatlarla çerçeveselmiş olarak gösterilmekteydi ancak Mona Lisa’ nın bu belirsiz, bulanık konturleri resmin gizemli havasını doğrular yöndedir. Leonardo yüz hatlarının kenarlarını gölgelerle yumuşatarak ‘sfumato’ olarak bilinen bir teknik icat etmiştir. Eserin rüya gibi bir manzarada olması da bizi Leonardo’ nun gizemli dünyasına götürmektedir.

Oturur pozisyonda olan kadının kolları ve özenle çalışılmış elleri o döneme has bir nezaket kuralı sayılmaktadır (Görsel 22). 1461’ de genç kadınlar için yazılan nezaket kitabında şunlar yazmaktadır: ‘Yürürken veya ayaktayken sağ elinizi önünüzde ve daima kemer hizasında, sol elinizin üzerinde tutmalısınız.’ Sağ ve sol tarafta varlığı hissedilmeyen kolonlar, figürün locada oturmakta olduğu izlemine vermektedir.

Görsel 22. Leonardo da Vinci, Mona Lisa, Detay.

Ekspresyonist sanatçıların yalnızca dünyanın güzelliğinin değil; derinlemesine hissedilen, gerçek ve acı tarafının yansıtılması gerektiğini düşünmüşlerdir.

Döneminin en ses getiren yakarış sembolü Pablo Picasso' dan gelmiştir. Ünlü sanatçının dünyaca ünlü şaheseri 'Guernica', tarihten beslenen ve insanlık tarihine oldukça önemli mesajlar veren propaganda nitelikli olmasıyla bilinmektedir (Görsel 23). İspanya halkının içinde bulunduğu kötü durumu simgeleyen halk eserinin renklendirilmemesiyle; hem izleyiciye gazete kâğıtları hatırlatılmış, hem de savaşın renginin olmadığı düşüncesinin bir şekilde yansıtılması gerektiği düşünülmüştür. Sanatçı şiddet dolu imgeler kullanarak savaş öfkelerini, kâbusu çağrıştıran anlatım biçimiyle aktarmak istemiştir.

Görsel 23. Guernica, Pablo Picasso, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 349 x 776 cm, Museo Reina Sofia, Madrid, İspanya (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/2Flyz9h>).

Eserin her köşesi ayrı bir dışavurumu yansıtırken figürlerde kullanılan el imgelerinin özelliklerine değinecek olursak; resmin merkezinin hemen altında, atın hemen yanında bedeni bir çöküntünün altında kalmış ve parçalara ayrılmış adamın elindeki kılıç dikkat çekmektedir (Görsel 24). Bu kılıçtan filizlenen çiçek bize umudu çağırırsa da kopan eli içinde açan çiçek bir nevi bize umudun önünü kesen engeller olduğunu aktarmaktadır. Diğer elinde kesikler olduğu görülen adamın elleriyle iş yapan bir işçi veya köylü olduğu anlamına gelmektedir.

Görsel 24. Pablo Picasso, Guernica, Detay-1

Bir diğer korku dolu figür ise en sağda kadın olduğu düşünölen, yanmakta olan binada sıkışmış veya binadan düşmekteymiş gibi görünen figürdür (Görsel 25). Çaresiz figürün dehşete kapılmış yüz ifadesi, ellerini iki yana açan gergin parmakları ile izleyiciyi acısına ortak etmektedir.

Görsel 25. Pablo Picasso, Guernica, Detay- 2.

Görsel 26. Ernst Ludwig Kirchner, Sokaktaki İki Kadın, 1914, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 120.5 x 91 cm (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/381WWuu>)

Alman ekspresyonist ressam ve grafik sanatçısı Ernst Ludwig Kirchner' ın Berlin' in esrarengiz sokaklarını betimlediği bir dizi resimden biri olan 'Sokaktaki İki Kadın' resmi kuş tüyü şapkalar ve kürkler içindeki kadınlara odaklanarak, yeni bağımsızlık ruhunu ve duygusallıktan uzak tavırları ortaya koymaktadır. Resimde açılı ve birbiriyile kesişen çizgiler, dinamik bir hareketin varlığını hissettirmektedir.

Kirchner kadınların ellerini ve dudaklarını özellikle belirgin çizgilerle vurgulamıştır. Bu ayrıntılar sokaktaki gece hayatı ile kadınların cinsellikle ilişkilerini yansıtmaktadır. Sanatçı figürlerinin maskeye benzer solgun tenlerinin ardına karakteristik özellikler yüklemiştir.

Ellerin ifade gücü her akım ve her döneme araç olarak sanatçıların dilini güçlendirmiştir.

Görsel 27. Käthe Kollwitz, Seed for the Planting Must Not be Ground, 1942, Litografi, Staatliche Graphische Sammlung, Munich (Erişim Tarihi: 26.01.2020 <https://bit.ly/3aKkneh>).

Toplumun acılarını bilinçaltının derinlerinde olan imgelerle ortaya seren bir diğer sanatçı olan Kollwitz, elleri afiş ve baskı resimlerinde belirgin olarak kullanmıştır. Çocuklarını savaştan korumaya çalışan bir annenin içgüdüsel tepkilerinden yola çıkan Görsel 27’ de izlenen kompozisyonda, kadının toplumsal hayatta yer aldığı güçlü konuma vurgu yapılmak istenmiştir. Bedeni ve iri elleri, korku dolu gözlere sahip olan çocuklarının üzerinde adeta melek kanadı gibi korumaya almıştır. Anne sevgisinin Tanrısal yüceliği, ellerin siyah ve beyazla buluşması ile tekniğin anlatım dilinden yararlanarak yaşanan acıyı seyircinin gözleri önüne sermektedir.

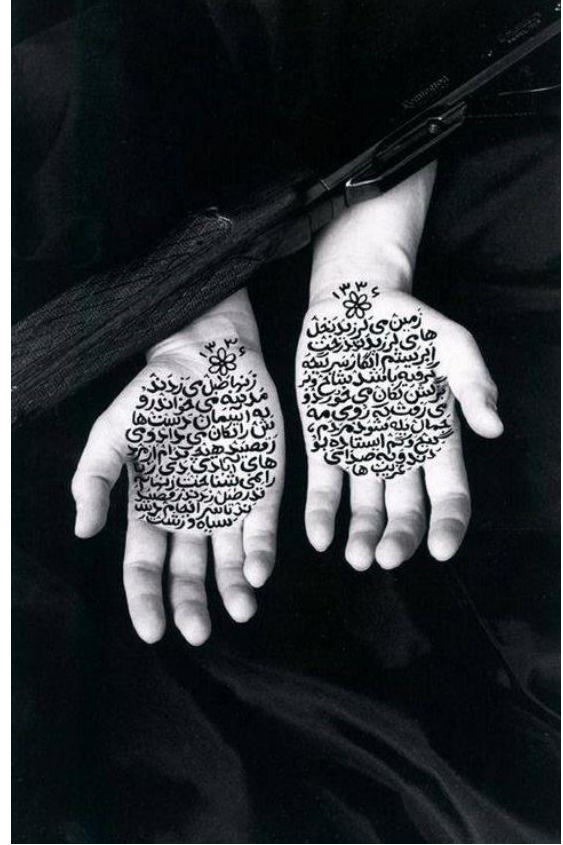

Görsel 28. Metin Yurdanur, Eller Heykeli, 1981, Ankara (Erişim Tarihi:19.12.2019 <https://bit.ly/2Md6J8C>).

Sanatçı Metin Yurdanur Ankara’ da, Abdi İpekçi Parkı’ nda bulunan gökyüzüne açılan iki elle kentin simgelerinden olan Eller Heykeli hakkında Zeliha Doğan Yeşil ile yaptığı röportajında; “Eller beynin uzantısıdır. Eller beynin somutlaşmış halidir. Bütün bu dünyayı insan eliyle yaptı. Eller heykelinin bir anlamı yok. Tamamen anonim olarak tasarladım ve yaptım. Her gören kendisine göre yorumlar. Ankaralı ‘Eller Heykeli’ ni sahiplendi” diyor (Halimiz e-Bülten, Erişim Tarihi: 19.12.2019 <https://bit.ly/2PEReZu>). Ellerin derdini anlatmak isteyene ilham oluşu, sözsüz iletişimin evrensel bir olgu olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Görsel 29. Shirin Neshat, Allah'ın Kadınları Serisi, Fotoğraf Üzerine Dijital Müdahale, Değişebilir Boyutlar, 1994. (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/35LUGqE>).

Görsel 30. Shirin Neshat, Allah'ın Kadınları Serisi, Fotoğraf Üzerine Dijital Müdahale, Değişebilir Boyutlar, 1994. (Erişim Tarihi: 21.12.2019 <https://bit.ly/35Qfv10>).

Şirin Neşat (Shirin Neshat), ulusal şartlar yüzünden daha da kötüleşen iletişimsizlik ve eşitsizlik sorunlarını ele almaktadır. Özel koşulları ele almasına rağmen sanatçının işlerinde evrensel bir tını söz konusudur. 1979 İslam Devrimi'nden sonra İran'a yaptığı seyahatinden hemen sonra ürettiği 1993-1997 tarihli 'Allah'ın Kadınları' adlı serisinde, Fars kaligrafisiyle yazılan, siyah - beyaz ve her an tartışmaya müsait, doğrudan izleyiciyle göze olan, saldırgan, elinde silah olan çarşafli kadın portreleri yer almaktadır. Metinler İranlı çağdaş yazarların şiirlerinden ve düz yazılarından alınmış olup, bazıları aykırı bakış açılarını temsil etmektedir.

Bu imge ve metin kombinasyonu, Batılıların 'sessiz ve cinselliğinden arınmış Müslüman kadın' algısını bir sorun olarak ele alıp inceler, Neşat yapıtların görsel zarafetini gençliğinde edindiği Kuran ikonografisi tecrübelerine bağlar, kavramsal gücünü ise onlara yaptığı derin kişisel müdahalelerin sonucu gibi görür (Wilson, 2015, s.276).

'Allah' ın Kadınları' nda Neşat, figür olarak kendi bedenini kullanarak çarşafli kadın imajını yenilemektedir. Neşat' ın yarattığı kurgusallıkta genellikle figürlerin elleri, ayakları ve yüzlerinde yani dini olarak gösterilmesinde sakınca bulunmayan yerleri açıkta ve üzerinde Arap harfleriyle Farsça yazılar bulunmaktadır. Sanatçı bu yazıları fotoğraf üzerine yerleştirmiştir. Yine seride yinelenen bir diğer imaj ise kadınların bir şekilde bedenlerine değen silahtır. Kadının vücudunda gösterebildiği sınırlı alanlar, sosyal hayat içerisinde kadının varlığının sınırlanmasını işaret etmektedir.

Görsel 31. Neşat Günel, Duvar Dibi IV, 1975, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 139 x 210 cm (Erişim Tarihi: 26.01.2020 <https://bit.ly/3aSh30r>).

Figüratif resmin gerçekçi ustası Neşat Günel, döneminin toplumsal yapısını göz ardı etmemiş, eserlerinde yetiştiği Orta Anadolu' nun ve insanların yaşam zorluklarını, tarlalar, çocuklar ve köylüler gibi kompozisyonları işlemiştir. Ustası Leger' den etkilenen biçimsel formları kübist akıma yakın olsa da aslında eserlerinde figürlere yuvarlak hatlar hâkimdir.

Resimlerinde kullandığı soluk toprak tonları dikkat çeker. Ama en önemli özelliği figürlerinde el ve ayaklardaki biçimsel bozulmalardır. İri, deforme olmuş el ve ayaklar resme bakıldığında belki de ilk göze çarpan detaylardır. Bedenin çalışan yerlerinin güçlendiği yansıtılmak istenen kompozisyonları, ellerin emeğin organı olduğunu bir kez daha kanıtlar

niteliktedir. Resimlerinde kadın ve erkeğin el ve ayak büyüklüklerinin aynı olması cinsiyet farkı gözetmeksizin aynı iş gücünde bulduklarını bizlere aktarmaktadır. Soluk tonlarının ardındaki çaresiz eller ve çıplak ayaklar, Anadolu' nun çaresiz ve umutsuzluğunu adeta portre niteliğinde güçlü bir kompozisyon olarak yansıtmaktadır.

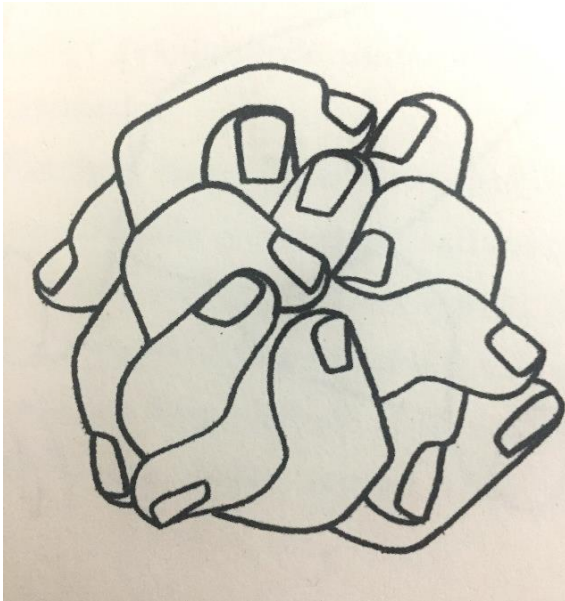
Görsel 32. Neşe Erdok, Selpakçı Oğlan, 1999, 180x150 cm, Tuval Üzerine Yağlı Boya, İstanbul
(Erişim Tarihi: 22.12.2019 <https://bit.ly/2Se1YzH>)

Neşe Erdok ait olduğu toplumun bireylerinin yaşamlarını, sorunlarını, sevinçlerini, günlük yaşam içindeki duygu hallerini yakından inceleyen ve gözlemlerini sanatına aktarmaktadır. Anıtsal figüratif resim denildiğinde akla gelen ve Türkiye'de figüratif resmin gelişimine katkıda bulunan sanatçılardan biridir. Eserlerindeki figürlerinde bilinçli sadeleştirmelere ve deformasyonlara gitmektedir. Kendine özgü bir şekilde yaptığı biçim çarpıtmalarında doğanın aynını tekrar etmek yerine, izlenimlerini ve deneyimlerini tekrar yorumlamaktadır. Günlük yaşamda her gün karşılaştığımız durum ve figürleri dramatize ederek eserlerine yansıtmaktadır. Bu nedenle eller sadelik ve güzellik algısından uzaklaşarak olduğu gibi tüm gerçekliği ve doğallığına uygun olarak resmedilmektedir. Desen sağlamlığı ile birlikte resimlerinde eller ve ayaklar önemli anlamlar içermektedir. Bazen yamulan,

bazen tek parmağı saklanan, bazen deforme edilen biçimin emrinde, biçimi destekleyici bir elemandır. Böylece renk ile resimdeki psikolojik atmosfer sağlanmış olur.

Görsel 32' de yer alan Selpakçı Oğlan isimli resimde, günlük yaşamımızda her an karşılaşılabileceğimiz bir figür ile karşı kaşıya kalınmaktadır. Yüzündeki soluk ifade hayatın dramatikliğini adeta yüzüne vurmaktadır.

Eller deyince akla elbette ki Abidin Dino gelmektedir. Sanat yaşamının büyük bir bölümünü eller oluşturmaktadır; eller, parmaklar, birbiriyle dans eden parmaklar, kopan parmaklar, kenetlenen eller, büyük eller, küçük eller... Tüm yaşamı boyunca el deseni çizen Abidin Dino, perspektiften uzak elleri giderek soyut ve birbirine dolanan parmaklar haline getirmiştir.

Görsel 33: Abidin Dino, El Dizisi- Parmaklar, Serigrafi (İpek Baskı). Reproduksiyon. 35x50 cm. 1984. (Abidin Dino. Eller. 2013. s.27).

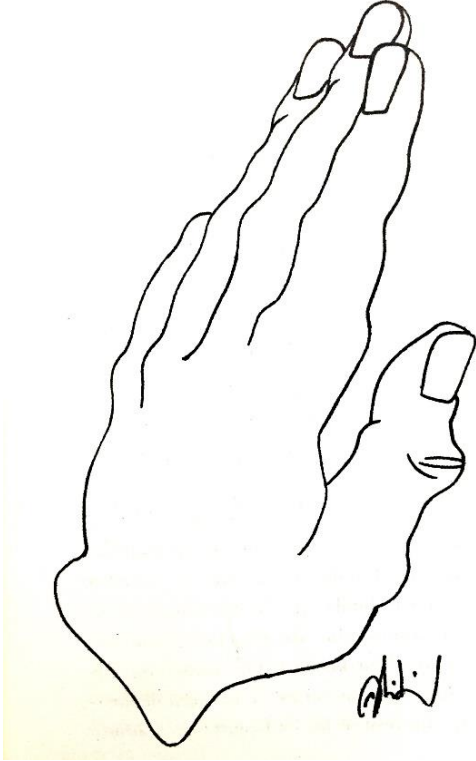

Görsel 34: Abidin Dino, El Dizisi- Parmaklar. Serigrafi (İpek Baskı) Reproduksiyon. 35x50 cm, 1984. (Abidin Dino. Eller. (2013).s. 51).

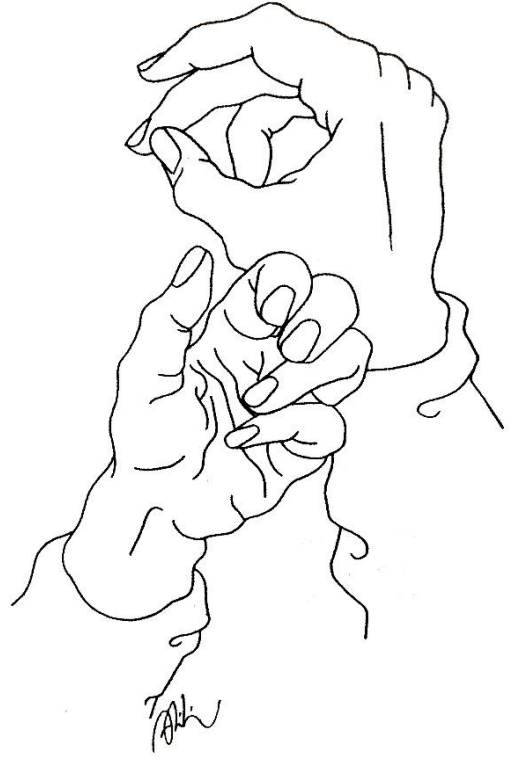
Abidin Dino 'Eller' adıyla 2013 yılında Sel yayıncılık tarafından yayımlanan kitabın bazı satırlarında eller ile ilgili şunları söylemiştir:

...O gecelerin birinde ne oldu, nasıl olduysa, artık elime hakim olamadığımı farkettim. O andan başlayarak ortaya çıkan resimler –bunlara resim denebilirse- irademin dışında oluşuyor, beni başkasının elinde uysal bir kalem haline sokuyordu. Ürkütücüydü bu duygu ve ürküntü ile beraber bir çeşit sevinç başlangıcı duyuyordum; ne ki kağıt üzerinde parmaklar anatomik mantıktan kopup (resimleşmekten başka bir kaygı duymaksızın), özgürce istif oluveriyorlardı kendi kendilerine. Özerklik. Parmaklar kendi başlarına buyruktu, artık diledikleri gibi sarmaş dola, boş kağıdın üstünde tuğra misali kıvrılıp duruyordu (s.38, 41).

Dino, resimlerinde rengi ikinci plana atarak çizginin yalın ifade gücünden yararlanmıştı. Sanatçı Eller kitabının ilk sayfasında betimlediği; “El kendi imgesini yansıtıyor: Özportre” cümlesiyle elleri adeta birer portre edasıyla işleyerek izleyiciye güçlü bir ifade aracı olmasını vurgulamıştır.

Görsel 35. Abidin Dino, El Dizisi- El. Serigrafi (İpek Baskı). Reprodüksiyon. 35x50 cm. 1984. (Abidin Dino. Eller. (2013). s.39).

Görsel 36. Abidin Dino. El Dizisi-El. Serigrafi (İpek Baskı). 35x50 cm. 1984. (Abidin Dino. Eller. (2013). s.43).

“Hem de ellerime tapma duygusu ile kendimi dolu hissediyorum, gizemli mavi damarlarla örülü o kemik yelpazeye, şaşılası becerilerine, herşeyi yapabilir görünmelerine, yavaşça yumulmalarına, ya da tek yumrukta bir şeyi ezmeye hazır olmalarına.” (Virginia Woolf, Dalgalar)

BÖLÜM 4: UYGULAMA ÇALIŞMALARI

Görsel 37. Sena Yalçinkaya, Yüzey, 2017, Ağaç Baskı, 105 x 135 cm.

İnsan farklı deneyimler sayesinde gerçek kimliğini bulur. Kişi kimlik karmaşası içerisine girdiği zamanlarda öze dönmek için kendiyi iç hesaplaşmaya girer. Görsel 37’ de yer alan bu hesaplaşma sahnesi bizlere Caravaggio’ nun İsa’ nın Mezara Konuluşu (bkz s.27) eserinde umutsuzlukla ellerini göğe kaldırmış figüründen, Pablo Picasso’ nun Guernica (bkz s.36) eserinde bulunan dehşete düşerek ellerini göğe kaldıran figürüne kadar sanat tarihinde birçok örneğiyle karşılaştığımız yakarışın simgesi haline gelen el figürlerini hatırlatmaktadır.

‘Yüzey’ isimli bu eserde kişinin kendiyi olan iç hesaplaşmasındaki yakarış sözsüz iletişimde anlatılmak istenen ifadeyi güçlü kılan el formları ile anlatılmak istenmiştir. Zeminde belirsiz ve bulanık bir fon yaratılarak bu yakarışın gerçekdışı bir ortamda gerçekleştiği desteklenmektedir. El formları üzerinde sadeleştirmeler yapılarak, forma uygun gölge- ışık değerleri vurgulanmak istenmiştir. Sürrealite bir ortamda dışavurumcu bir anlayış benimsenerek ağaç baskı tekniğinin avantajlarından yararlanılmış, keskin ve sivri

hatlar ile parmakların kasılmaları işlenerek yaşanan yakarışın kuvveti vurgulanmaya çalışılmıştır.

Gerek tutunmaya çalışan, gerek yardım isteyen, gerek ise yardımı reddeden el formları, kişinin iç hesaplaşma halindeki çelişkilerini, öze dönüş serüveninin zorlu yollardan geçtiğini bize anlatmaktadır.

Görsel 38. Sena Yalçinkaya, Odak I, 2018, Ağaç Baskı, 56 x 62 cm.

“Odak I” isimli eserde ifade edilen el hareketi genelde dalgıçların kullandığı ‘tamam’ işareti anlamına gelmektedir. Amerika ve İngiltere’ de ‘yemeğin çok güzel’ ve ‘tatmin olmak’ anlamına gelirken, Avrupa’ nın bazı bölgelerinde ise ‘sen bir hiçsin’ anlamını taşımaktadır. Eser önceki bölümlerde bahsedilen sözsüz iletişimde beden dili

dışavurumlarının kültürlerarası değişkenlik göstermesi özelliğine vurgu yapılması amacı gütmektedir. Mesajın özüne ulaşabilme sürecinde bu değişkenliklerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Eserin arka planında yer alan ağaç katmanı çözümlemesi, sözsüz iletişimin değişkenlikleri arasındaki bağları temsil etmektedir.

Görsel 39. Sena Yalçinkaya, Odak II, 2018, Ağaç Baskı, 54 x 62 cm.

Odak II isimli eserde el figürünün yarım kalmışlığı Abidin Dino' nun şu dizelerini hatırlatmaktadır: “Şairin kesik eli pekala bir burç oluşturabilir gökyüzünde, ama benim herşeyden kopmuş, ne idüğü belirsiz parmaklarım neyin nesi?” (Dino, Eller, 2013, s.32). El figürü bütünüyle resmedilmese de parmakların duruşu ve kompozisyondaki yeri aktarılmak istenen ifadeyi destekler biçimdedir.

Uzatılan işaret parmağı Michelangelo' nun ünlü eseri 'Adem' in Yaratılışı' nda (bkz s.29) Tanrı' nın hayat veren eliyle benzerlik gösterse de, bu defa mitsel bir anlam gütmeyen yalnızca ileriye işaret etme anlamıyla gösterilmiştir. Arka planda iç içe geçen mavi rengin farklı değerlerinden oluşan daireler, hayatın karmaşası içerisindeki gruplaşmayı anlatmaktadır. Bu gruplaşma içerisinde insan odaklanacağı yeri kendi deneyim ve bilgi süzgecinden geçirerek kendini bulacaktır.

Görsel 40. Sena Yalçınkaya, Endişe, 2018, Ağaç Baskı, 70 x 92 cm.

Görsel 40’ ta bu kez eller insanın duygularını dışavurma amacı ile bilinçsiz oluşturduğu el hareketlerini yansıtmaktadır. Gergin ve stresli zamanlarda avuç içlerinin ovuşturularak sıkıntıların içselleştirilme çabaları aktarılmak istenmiştir. El yıkama hareketine benzeyen bu harekette eller okşanarak rahat görünölmeye çalışsa da kişi bu dışavurum ile rahatsızlığını ortaya koymaktadır. Bu çelişkili anlamlara sahip olması sebebiyle bu sıkıntıyı ifade eden el hareketine daima şüphe ile yaklaşmak gerekmektedir.

Renk değerlerinde sıcak tonlar kullanılsa da eller üzerinde ki soğuk yeşil ve grimsi renkler ile hareketin çelişkili olması desteklenmektedir. Ağaç baskı tekniğinin ifade olanağından yararlanılarak sert ve keskin renk tonlarıyla ışık-gölge kullanımı figürlere daha sağlam bir ifade kazandırmış, gergin bir geri dönüş almamız sağlanmaktadır.

Görsel 41. Sena Yalçınkaya, Oluş, 2019, Ağaç Baskı, 98 x 145 cm.

El imgesi ‘Oluş’ isimli eserde bu kez ‘Hamsa’ figürüne benzer biçimde, sembolik olarak yorumlanmıştır. Elin oluşturduğu hareket avuç içlerinin açıklığı olarak yorumlandığında kişinin rahatlığı, avuç içlerinin karşıya gösterilerek saklanacak bir şeyin olmayışını anlatmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken tavır, resmin iki ayrı alandan oluşarak aslında bir zıtlığı aktarmak isteyişidir. Bu nedenle el figürü bu eserde yalnızca sembolik olarak yorumlanmalıdır.

Arka planları ile ayrılan iki alan, insanın kendi iç dünyasında olan ve dışarıya yansıttığı doğasını aktarmak istemiştir. Resmin sol tarafındaki el figürünün arka planında doğa dokuları soyutlamaları görünen, el figürünün koyu renkte işlendiği alanda; kişinin etrafta gerçekleşen durumlara gösterdiği tepkiler ve 'ben' kavramı anlatılmak istenmiştir. İnsanın olduğu 'ben' ve dışarıya göstermek istediği 'ben' kavramları oldukça farklıdır. Kişi dış dünyayla bağını kurmak istediği kadar kurar, olmak istediği kişiyi oynar. Bu nedenle el figürünün içi tek renkte betimlenmiştir.

Sol tarafta görülen dünyevi, doğadan aktarılan atmosfer, sağda gerçekdışı ve ruhani bir arka plan ile kontrast içindedir. Sağda arka planın tek renk oluşu insanın dış dünyayla yaşamını içselleştirerek iç dünyasına yansımalarını aktarmaktadır.

Görsel 42. Sena Yalçınkaya, Geçirgen, 2019, Ağaç Baskı, 90 x 130 cm

İnsanların bir araya gelebilmeleri ve birlikte yaşayabilmelerinin olmazsa olmazı iletişimdir. İnsan karşılıklı olarak sağlıklı bir biçimde iletişim kurabilmek için öncelikle kendini tanımalı, kendiyi iç yolculuğunda kendinin keşfedebilmelidir.

“Geçirgen” isimli eserde insanın kendini kendinde arayışı, sürecin sorgulanmasında geçirgen bir arayüz olarak doğa-doku soyutlamalarıyla el imgesinin ifade gücünden yararlanılarak aktarılması sağlanmıştır. El figürünün bu defa gerçekçiliğe daha yakın işlenmesi ve arka plan ile geçirgen bir soyutlama ile kullanılması ile iç yolculuğun zıtlıklar ve sorgulamalar ile beslendiğini ortaya koymaktadır.

Görsel 43. Sena Yalçinkaya, Yüzleşme, 2019, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 70 x 100 cm

El sıkışma eylemi henüz yazının kullanılmadığı topluluklarda anlaşmanın göstergesi olarak kontrat altına atılan paraf görevini görmekteydi. Ancak yaygınlaşması sonucunda kabul görevini yitirerek evrensel bir selamlama hareketi olmaya başlamıştır.

El sıkışma eyleminin kullanımı kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Beden diliyle ilgisi olmayan bir insanın bile el sıkışma eylemi ile eylemi gerçekleştirdikleri kişiyle ilgili bir şeyler düşünmektedirler. El sıkma biçimi kişinin karakterini ortaya koyduğu en başlıca yollardan biridir. El sıkışmak, kişinin kendisine olan güveninden, karşısındakiyle karşılaştığında hissettikleri derinliğe ilişkin birçok konuda mesaj içermektedir. Kişi aslında ilk adım olan el sıkışmak eylemi ile karşısındakini özel alanına davet etmiş sayılmaktadır.

“Yüzleşme” adlı eserde figürün kendisiyle tanışmasına şahit olmaktayız. Toplumun geleneksel ilk iletişim kurma hali olan tokalaşma eylemi kişinin öncelikle kendini tanıması, önce kendisiyle iletişim kurup sonrasında çevresiyle verimli iletişim kurabileceği düşüncesi aktarılmak istenmiştir. İki kolun birbirlerine olan eşit gücü figürün kendisiyle olan tanışma sahnesinde dengeli ve güvenli bir yaklaşımı savunduğu anlamına gelmektedir. Figürün beyaz drapeli elbisesi ve fonun dinginliği ile adeta ruhani bir iç yolculuğa çıkıp kendisiyle tanışacakmış hissi uyandırılmak istenmiştir.

Görsel 44. Sena Yalçınkaya, Zıtlık Etkisi, 2019, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 70 x 100 cm

“Zıtlık Etkisi” isimli eserde toplu taşıma aracında bulunan insanların bir arada durmak zorunda kaldıkları bir sahneyi görüyoruz. Resmin orta kısmında denge aracı olarak kullanılan direğin etrafındaki figürler ve anatomik olarak birbirinden farklı olan ellerden oluşmaktadır. Işık huzmeleri ile çevrelenmiş el figürleri, kişinin özel alanlarını temsil etmektedir.

Toplu taşıma araçları insanların kalabalık olduğu alanlardan sayılmaktadır. İnsan eşittir iletişim aracı demek ise toplu taşıma araçlarının iletişimin yaşandığı en kalabalık alanlar olduğunu varsaymak gerekmektedir. Ancak görsel 46’ da görülen sahnede birbiriyle aslında iletişim kurmayan insanların birbirlerinin özel alanlarına izinsiz davet edildiğini görmekteyiz. Bu sahne denge kurmak amacıyla zıtlıkların yaşandığı durumları aktarmaktadır. Eller bu kez özel alanlarımızın ihlal edilmek zorunda kaldığı zaman dilimlerini simgelemektedir.

Görsel 45’ de görülen eserde kolları bel hizasında kenetlenmiş bir figür görülmektedir. Odak noktasının eller olmak istenmesi amacı ile figür arka plan ile aynı rengin gölge-ışık değerleriyle, yalnızca vücuduna hacim kazandırılarak işlenmiştir.

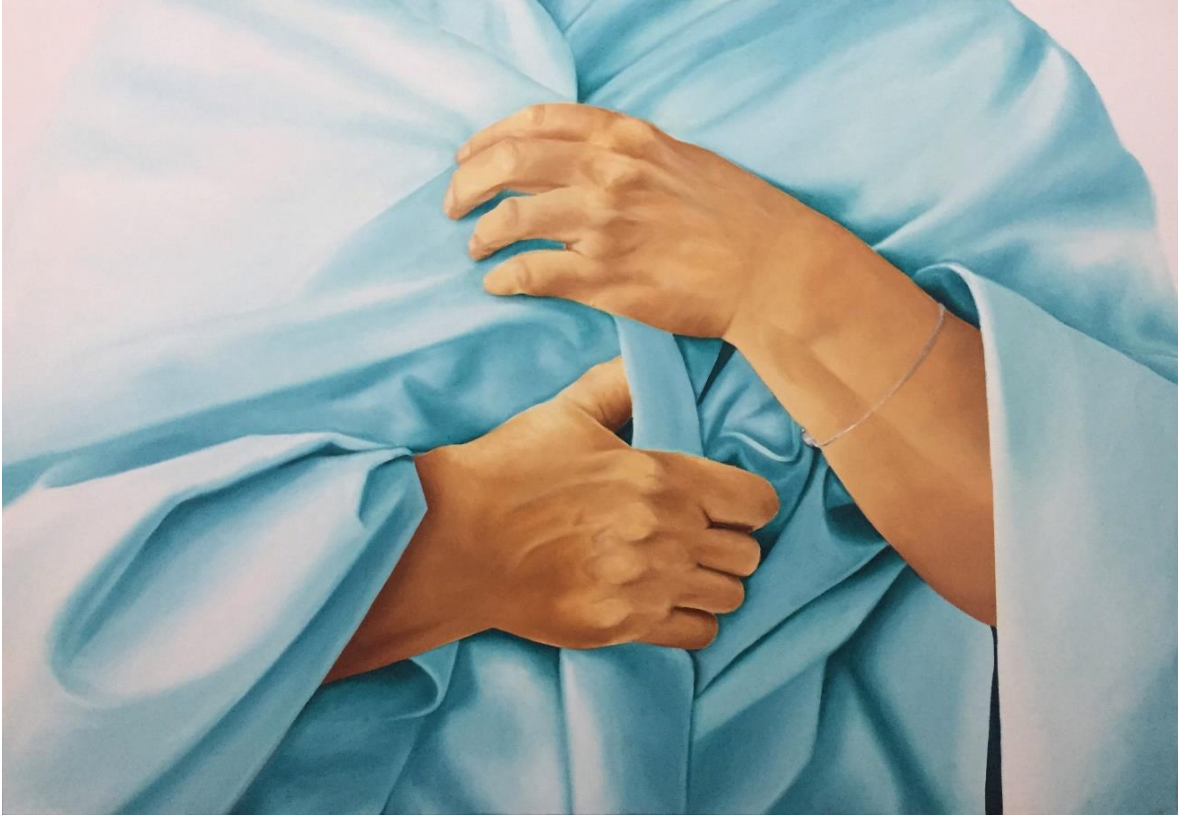

Görsel 45. Sena Yalçınkaya, İsimsiz, 2019, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 70 x 100 cm

Kapanma durumunda beden dili dışavurumları özgüven duygusunu aktarma yönündedir. Özellikle parmakların görünür halde bırakıldığı duruşlar, güvenli duruşlar arasında yer almaktadır. Resimde bize doğru görünen tek el ve dik omuzlar, figürün özgüvenli bir duruş sergilediğini aktarmak için yeterli anlam ifade etmektedir. Kolların çapraz biçimde bağlanma sebebi kişinin iletişime kendisini kapatması ve anlatılan fikirlere

karşı olduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir kişiyle iletişim kurmak, fiziksel alıcılarını kapatması sebebiyle oldukça zordur.

Eller bu kez bizi dinlememekte, hatta bize karşı gelmektedir.

Görsel 46. Sena Yalçınkaya, Faize, 2019, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 70 x 100 cm

“Faize” isimli eserde bir kapanma hali görölmektedir. Ancak bu kapanma karşı durma ya da özgüven anlamına değil, geri çekilme anlamında işlenmiştir. İnsan kendini rahatsız ya da sıkıntılı hissettiği zamanda kolları ile bedenini saklayıp geriye yaslanma haline geçmektedir. Mahremiyet olgusu uzun eğitim sonucunda oluşturulmuş ve güçlendirilmiştir. Bu davranış doğuştan gelen refleks olmasa da insanın mahrem yerini örtme ihtiyacından yola çıkarak oluşturduğu bir beden şeklidir.

Eserde kapanma hali ile beden kendini korumaya alıp kaçıp gitmeye hazır halde betimlenmiştir. Ellerin dış yüzeyinin izleyici tarafından görülmesi de yine insanın kendini korumaya aldığı aktarmaktadır. Figürün üzerinde bulunan kalın örtü, drapelere ile bize bedenini saklamak için çaba gösterdiği anlamını desteklemektedir.

Eller bu kez bizi korumaya alan zırh görevini görmektedir. Adeta Boticelli' nin ünlü eseri "Venüs' ün Doğuşu" nda Venüs' ün elleri ve saçları ile mahrem yerini kapatma ihtiyacı duyması gibi...

Görsel 47. Sena Yalçınkaya, İsimsiz, 2019, tuval üzerine yağlı boya, 70 x 100 cm

Ellerin kenetlenmesi kişinin stres yaşadığı ya da belli bir düşünceye odaklanarak kendi kendine gevşemesine olanak vermek istememesi anlamına gelmektedir. Böyle durumlarda bedenin en ufak zerresinde bile gerginliğin izleri hissedilerek avuç içleri kapatılmaktadır. Görsel 46' da görülen el figüründe parmaklar sıkı sıkıya kenetlenmiş, kasılan deriler bize gerginliği aktarmak istemektedir. Zeminin tek renkte oluşu odak

noktasını ellere taşımaktadır. İnce ve zarif işlenen bileklerin aksine birbirine kenetlenen eller oldukça güçlü ve kararlı görünmektedir.

Parmakların iç içe geçirilerek kenetlenme hareketinin yapılması aynı zamanda yalvarma anlamına da gelmektedir. Sözsüz iletişimin duruma, mekâna ve zamana göre yorumlanacağını yanılısaması aktarılmak istenmiştir.

Görsel 48. Sena Yalçınkaya, Bekle, 2019, tuval üzerine yağlı boya, 70 x 100 cm

İnce bilekler ve zarif bir biçimde kıvrılıp diğer el ile birbirine kenetlenen el figürleri, arka plan olarak adlandırabileceğimiz, giysinin kalabalık renk karşıtlıkları ile uygulanan çiçek tasvirleri yüzeyinden bir o kadar tezat yalınlığa sahip olarak işlenmiştir.

Bir elin avu içinin diğeri elin dış yüzeyi üzerinde birleştirilmesi işareti, gücü tek çatı altında toplayarak özgüveni işaret etmektedir. Model ellerinin iç yüzeyini izleyiciden gizleyerek kendisini ve güdüsel olarak zarar görmekten korktuğu mahrem alanlarını koruma ihtiyacı duymaktadır. Ellerin duruşu Leonardo' nun ünlü eseri Mona Lisa (bkz s.34)' da izlenen, dönemin nezaket kurallarını yansıtan el formuna benzemektedir. Parmakların gergin olmayışı, tamamen güdüsel bir beden dili olduğunu işaret etmektedir.

SONUÇ

Sözsüz iletişim hayatımızın her alanında karşımıza çıkan ve insanoğlu var olmaya devam ettikçe karşımıza çıkmaya devam edecek bir kavramdır. Ellerin sözsüz iletişim ile dansı ise güdüsel bir olgu olarak hayatımıza girer ve öğrenilmiş davranışlar olarak hayatımız boyunca bizi takip etmeye devam eder.

Eller gerektiği yerde doğru kullanıldığı takdirde kitleleri arkasından sürükleyecek güce sahiptir. Değişen dönemler, değişen anlayışlar ve değişen anlamların içerisinde, ellerin anlatıma nasıl katkılarda bulunduğu araştırılmıştır. Kişilerarası iletişimin sağlıklı oluşu, öncelikle kişinin kendisini ve bedenini tanımasına, daha sonrasında karşılıklı empatiyle verilen mesajı doğru almaya odaklanmaktan geçmektedir. Eller beden üzerinde bir anahtar görevini görmektedir. Bu anahtarı doğru kullanabilmek, kişinin kendisini, ellerin beden dili üzerinde kullanımı konusunda eğitmesi ile mümkün olacaktır.

İnsan (sanatçı) mağara devrinden bu yana sözsüz iletişim aracı olarak bedenini kullanmaktadır. Mağara duvarlarında çeşitli boyalar ile duvarlara yansıtılan el figürleri insanların duygularını aktarmalarının ilk temsili olmuştur. Bu temsil sonrasında Dino' nun ellerine, Neşet Günel' in 'emeğinin temsiline' dönüşecektir.

“Sözsüz İletişimde El İmgesinin Resimsel Çözümlemesi” başlığı altında insanın evrim süreci içerisinde elin evrimi, anatomik yapısı incelenerek insan bedeninde küçük bir yere sahip olmasına rağmen hareket olanakları ile elin önemli olduğu araştırılmıştır. Beyin ve eller arasındaki evrime bağlı olarak gelişen güçlü bağın, elleri sözsüz iletişimin vazgeçilmez aracı haline getiren nitelikler araştırılmıştır.

Eller, nitelikleri dolayısı ile semboller arasında yerini güçlü bir imge olarak almıştır. Bu yer onu sanat dünyasının vazgeçilmezi haline getirecektir. Sosyal, sanatsal, siyaset gibi birçok alanda el imgesinin ifade gücünden yararlanılmıştır. Sanatçının kendi bedenine olan merakı sanat tarihinde sanatçıların yansıttığı deneyimlerin ışığında onu bedeninde büyümlü bir deve dönüşen ellerine yönlendirmiştir. Duygu ve düşüncelerini özgürce yansıtacağı sonsuz iletişim denizinde sözsüz ifade aracı olarak elleri seçmesine sebep olmuştur.

Hazırlanan bu çalışma, ellerin resim sanatının hemen hemen her döneminde anlatılan konu, üslup, akım ve yöntemler değişse de sözsüz iletişimin güçlü bir parçası olarak yer aldığını göstermiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlar ile insan bedeninde alan olarak küçük bir parçası olan elin, günlük yaşamda beden içerisinde sözsüz iletişime dair önemli bir yere sahip olduğu gibi, imge olarak sanatın farklı disiplinlerinde de yer aldığı görülmüştür.

Sanatçının sanat eserlerini üretirken beden dilinin, özellikle beden dilini destekleyen en önemli uzuv olan ellerin, günlük yaşamda kullanılırken portre kadar güçlü bir ifade aracı olabileceği anlaşılmıştır. Mağara duvarlarına iz bırakmasının sebebi henüz tam olarak bilinmese de, insan binlerce yıl sonra da iletişim kurmanın yolunu ortak bir yol olan eller ile bulmuştur. Sanatçı, kendini arama serüveninde iletişimin ilkel hali olan sözsüz iletişim ile kendini ifade aracı olarak, insan bedeninin yaratıcı uzvu olan elleri kullanmaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

Abidin Dino, El Dizisi-Parmaklar, 1984, Serigrafi (İpek Baskı), Reprodüksiyon, 35x50 cm, Abidin Dino, (2013), Eller, İstanbul: Sel Yayıncılık, s.27.

Abidin Dino, El Dizisi-Parmaklar, 1984, Serigrafi (İpek Baskı), Reprodüksiyon, 35x50 cm, Abidin Dino, (2013), Eller. İstanbul: Sel Yayıncılık, s.51.

Abidin Dino, El Dizisi-El, 1984, Serigrafi (İpek Baskı), Reprodüksiyon, 35x50 cm, Abidin Dino. (2013), Eller, İstanbul: Sel Yayıncılık, s.39.

Abidin Dino, El Dizisi-El, 1984, Serigrafi (İpek Baskı), Reprodüksiyon, 35x50 cm, Abidin Dino, (2013), Eller, İstanbul: Sel Yayıncılık s.43.

Adolf Hitler' in Jest-Mimik Provası Örnekleri, Neoldu.com, Erişim Tarihi: 19.12.2019
<https://www.neoldu.com/hitlerin-aynanin-karsisinde-yaptigi-konusma-provalari1415g.htm>

Albrecht Dürer, Praying Hands, 1058, 29 x 19 cm, Kâğıt Üzerine Mürekkep, Sanat Karnavalı, Erişim Tarihi: 19.12.2019, <https://www.sanatkarnavali.com/dua-eden-eller-albercht-durer/>

Andrea de Jorio' nun Çizdiği Napolitan Jestler. (1932) Wikimedia. Erişim Tarihi: 11.05.2019
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/La_mimica_degli_antichi_Andrea_de_Jorio_p423.png

Bilgi Ustam. Erişim Tarihi: 15.09.2019.
<https://www.bilgiustam.com/evrim-teorisini-curuten-mucize-basparmak/>

Buck, Ross. (1984). The Communication of Emotion, New York. Guilford Press. Çev: Bulut, M. A. (1988) El ve Yüz Çizgilerinin Anlamı, Karakter Bilimi. İstanbul: Tercüman Yayınları.

Calbris, Genevieve Ve Porcher, Louis. (1989). Geste et Communication. Paris: Hatier.

Caravaggio, İsa' nın Mezara Konuluşu, 1603-1610, Musei Vaticani, Vatikan. Pivada, Ayaklı Müze, Erişim Tarihi: 21.12.2019, <https://www.pivada.com/caravaggio-isanin-mezara-konulmasi-1603-1604>

Cueva de Las Manos – Arjantin. Arkeofili, Erişim Tarihi:19.12.2019, <https://arkeofili.com/tarih-oncesi-donemden-11-magara-sanati/>

Çatalhöyükten Mağara Resimleri. Arkeo Blog, Erişim Tarihi: 27.01.2020, https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/-catalhoyukten-gunumuze-anadolu-motifleri-ve-simgesel-anlatimi_3_159694.html

Dino, Abidin. (2013): İkinci Basım. Eller. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Ekosinerji Blog. Erişim Tarihi: 11.05.2019, <https://www.ekosinerji.com/mp-include/uploads/2016/07/sozsuz-iletisim-beden-dili-.pdf>

Elin Evrimi, Hand Facts, Erişim Tarihi: 15.09.2019,
<https://handfacts.wordpress.com/tag/evolution/>

Ernst Ludwing Kirchner, Sokaktaki İki Kadın, 1914, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 120.5x91 cm. Pinterest, Erişim Tarihi: 21.12.2019,
<https://tr.pinterest.com/pin/73465037643274471/?lp=true>

Farthing, Stephan. (2017). 3. Baskı. Art the Whole Story- Sanatın Tüm Öyküsü. Çev: Aldoğan, Gizem – Çulcu Candil, Firdevs. İstanbul: Hayalperest Yayınları.

Gamble, K. Teri Ve Gamble, Michael. (1990). 3. Basım. Communication Works. New York: McGraw-Hill.

Göge Uzanan Sıkılı Yumruk Örneği. Radikal.com, Erişim Tarihi:19.12.2019,
<http://www.radikal.com.tr/radikalist/turkiyede-siyaset-tarihine-yon-vermis-10-el-isareti-1225867/>

Gönenç, E. Özgür. (2007). İletişimin Tarihsel Süreci. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. Sayı:28. İstanbul.

Güngör, Nazife. (2011). İletişime Giriş. Ankara: Siyasal Yayınlar.

Hamsa, Tropenmuseum, Amsterdam. Wikiwand, Erişim Tarihi:19.12.2019,
<https://www.wikiwand.com/en/Hamsa>

Hitler Selamı. Uludağ Sözlük, Erişim Tarihi:19.12.2019,
<https://www.uludagsozluk.com/k/hitler-selami/>

Hortaçsu, Nuran. (2012). En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji. Ankara: İmge Yayınevi.

İndigo Dergisi Yayınları, Erişim Tarihi: 19.12.2019,
<https://indigodergisi.com/2014/11/mudra-icgudusel-el-hareketleri/>

İnsanın Evrimi. Bilim ve Ütopya, Erişim Tarihi: 22.09.2019,
<https://bilimveutopya.com.tr/bipedalizmin-evrimi/>

Jochö, Amida Buddha, 1053, Byodo- in Tapınağı, Uji, Japonya. Columbia.edu, Erişim Tarihi: 19.12.2019, <http://www.columbia.edu/cu/weai/exeas/resources/buddhist-art-east-asia.html>

Käthe Kollwitz, Seed for the Planting Must Not be Ground, 1942, Litografi, Staatliche Graphische Sammlung, Munich. The Art Story. Erişim Tarihi: 26.01.2020,
https://www.theartstory.org/artist/kollwitz-kathe/artworks/#pnt_5

Ker Dinçer, Müjde. (2015). 2. Basım. İletişimin Kalbi Sözsüz İletişim Becerileri. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.

Leonardo Da Vinci, Mona Lisa, 1513-1506, Ahşap Üzerine Yağlı Boya, 77x53 cm, Louvre, Paris, Fransa. Patrick de Rynck, (2016), Resim Nasıl Okunur, İstanbul: Hayalperest Yayınevi. S.107.

Marcus Aurelius' un Atlı Heykeli, M.S. 164-166. Ancient History Encyclopedia. Erişim Tarihi: 21.12.2019, <https://www.ancient.eu/image/2405/equestrian-statue-of-marcus-aurelius/>

Metin Yurdanur, Eller Heykeli, 1981, Ankara. Kim Kimdir? , Erişim Tarihi: 19.12.2019, <http://www.kimkimdir.net.tr/anitlar/eller-aniti>

Michelangelo, Adem' in Yaratılışı, 1508-1512, Sistine Şapeli Vatikan, Roma. Patrick De Rynck, (2016), Resim Nasıl Okunur, İstanbul: Hayalperest Yayınevi, s.133.

Neşe Erdok, Selpakçı Oğlan, 1999, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 100x80 cm. Lebriz. Erişim Tarihi: 22.12.2019, www.lebriz.com/pages/artist.aspx?artistID=395§ion=130&lang=TR&periodID=1703&pageNo=0&exhID=0&bhcp=1

Neşet Günel, Duvar Dibi IV, 1975, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 139 x 210 cm. Erişim Tarihi: 26.01.2020, <https://www.sanatduvari.com/sonsuzluga-acilan-kapi-yolun-sonu-neset-gunal-ve-esaretin-bedeli/>

Pablo Picasso, Guernica, 1937, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 349x776 cm, Museo Reina Sofia, Madrid, İspanya Wannart. Erişim Tarihi: 21.12.2019. <https://www.wannart.com/picassonun-saheseri-guernica/>

Pantokrator İsa, 1180-1190, Mozaik, Montreal Bazilikası, Sicilya, İtalya, Stephan Farthing (2017). Sanatın Tüm Öyküsü. İstanbul: Hayalperest Yayınları.

Paul Ekman' ın Kültürlerarası Çalışmalarda Kullandığı 6 Temel Yüz İfadesini İçeren Fotoğraflar. (1980) Donders Wonders Blog, Erişim Tarihi: 11.05.2019, <http://blog.donders.ru.nl/?p=3120>

Rynck, Patrick. (2016). How to Read a Painting / Lessons from the Old Masters – Resim Nasıl Okunur / Eski Ustalardan Dersler. Çev: Karasu Gökçe, Nurdan ve Yüzcüller, Serap. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Seated Buddha from Gandhara, M.S. 2. veya 3. yy, British Museum. Wikimedia commons. Erişim Tarihi: 19.12.2019, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SeatedBuddha.jpg>

Serra da Capivara Ulusal Parkı Duvar Resmi. Turna.com Blog. Erişim Tarihi: 19.12.2019. <https://www.turna.com/blog/dunya-tarihini-degistiren-duvar-resimleri>

Shirin Neshat, Allah' ın Kadınları Serisi, Fotoğraf Üzerine Dijital Müdahale, Değiştirilebilir Boyutlar. 1994. Based İstanbul. Erişim Tarihi: 21.12.2019, <https://www.basedistanbul.com/2017/04/zarif-ama-provokatif-shirin-neshat/>

Shirin Neshat, Allah' ın Kadınları Serisi, Fotoğraf Üzerine Dijital Müdahale, Değiştirilebilir Boyutlar. 1994. Based İstanbul. Erişim Tarihi: 21.12.2019, <https://www.basedistanbul.com/2017/04/zarif-ama-provokatif-shirin-neshat/>

Turchet, Philippe. (2008). 2. Basım. La Synergologie – Bedenin İnce Dili: Sinergoloji. Çev: Ongan Akyüz, Yeşim & Ongan Kocaoğlu, Simla. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim Tarihi:19.12.2019, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>

Wilson, Michael. (2015). How to Read Contemporary Art – Çağdaş Sanat Nasıl Okunur. Çev: Candil Erdoğan, Firdevs. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Winston Churchill' in Zafer İşareti. Richard M. Langworth Blog. Erişim Tarihi:19.12.2019. <https://richardlangworth.com/v-sign>

Yalçın, Alemdar & Adiller, Selda. (2018). 2. Baskı. Sözsüz İletişim. Ankara: Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş.

Zıllıoğlu, Merih. (2018). 6. Basım. İletişim Nedir? İzmir: Cem Yayınevi.

Zıllıoğlu, Merih & Yüksel, A. Haluk. (1994). İletişim Bilgisi. Anadolu Üniversitesi. Yayın No: 739. Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 369. Eskişehir.